Фарит Закизянович ЯХИН – доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела литературоведения института Языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова Академии наук Татарстана
Россия, Казань, e-mail: yahin@yandex.ru

Для цитирования: Ф.З. Яхин. Исследование истории старинного произведения «Сказание о Бабахане» // Журнал «Общество и государство». 2023. №2(42). С.42-55
DOI: 10.24412/2224-9125-2023-2-42-55

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ СТАРИННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ «СКАЗАНИЕ О БАБАХАНЕ»

АННОТАЦИЯ
Статья посвящена исследованию классического татарского средневекового сказания о Бабахане. Данное произведение изучалось в школах, вузах, указывалось, что год и место написания его не выявлены. В связи с этим в сборниках и статьях-поисках ученых появлялись немало предположений и догадок, загадочных интерпретаций о жизни автора и истории сюжета произведения. Критически рассматривая их, можно написать не одну монографию. Автор данной статьи знакомит читателей со своими научными находками, интересными догадками, проведя отдельное кропотливое исследование по истории «Дастана о Бабахане».

Ключевые слова: *Бабахал, Тагир, Зухра, Магим, татарская литература, дастан, история сюжета, Кылыч Сайяди.*

Фэрит ЗэкиЖанович ЯХИН – Татарстан Фэннэр академиясе Г.ИбраЬимов исемендэге Тел, эдэбият Ьэм сэнгать институты эдэбият белеме бУлеге эйдэп баручы фэнни хезмэткэре, профессор
Россия, Казан, e-mail: yahin@yandex.ru

БОРЫНГЫ ЭСЭРЛЭРЕБЕЗДЭН «БАБАХАН ДАСТАНЫ» ТАРИХЫН АЧЫКЛАУ

«Дастаны-Бабахан» («Бабахан дастаны») белэн бэйле фэнни эзлэнулэрнец буген дэ тэмамланганы юк. Аньщ авторы Кылыч Сайяди икэнлегебэхэс тудырганы булмады.

Сайяди (яки Сэйади, яисэ Сэйийади, Сайийади – бу тврлечэ язылуларыньщ сэбэбе бары тик грамматик кагыйдэлэрне ацлау-ацлату узенчэлегеннэн генэ килэ) – нисби исем, ягъни автор узен туган твбэгенэ, шэНэренэ-авылына яисэ бер-бер Ж,ирлеккэ, гаилэгэ (фамилиягэ), халыкка, кабилэгэ нисбэт итуеннэн. Шунлыктан аны, мэсэлэн, «Сэйад шэНэреннэн булгандыр» дияргэ тулы нигез бар, дибез. Андый аталыштагы кала хэзерге Твркестанда бар. Ул Эму-Дэрья елгасыньщ сульяк ярында, Твркмэнабад (Чырж,ау) шэНэреннэн квньяк-квнчыгышка таба 47 км ераклыкта, 1939 елдан шэнэрчек, ана кадэр – авыл, э 2016 нчы елда гына шэиэр дэрэж,эсен алган. Аньщ башка тврле тарихчасы безгэ мэгълум тугел, шундый исемдэге башка бер авыл яки шэиэр бардырмы-юктырмы – белмибез.

Урта гасырларда Кавказда, Араке елгасы буйларында, борынгы Ереван (ул вакытта «Ируван» аталган) тирэсендэ «Чухур-Сагад» (Сэгадэт чокыры, Бэхет узэнлеге) булган. Чьщгыз хан яулары заманнарында бу тирэлэргэ, монголлар кысраклап китереп, Урта Азиядэн кара-коюнлы (ягъни кара-куйлылар) халкы килеп урнашкан Иэм хэтта Эрмэнстан иле белэн дэ аларньщ хвкемдарлары кайбер чорларда идарэ иткэннэр. Галимнэр ул кара-куйлыларньщ беренче хвкемдары Сэгад исемле булган, шуна курэ бу твбэкне «Сэгад инкулеге» дип атаганнар, дилэр. Моньщ белэн ул Ж,ирлэрнец Сэгад (Сэгадэт) хвкемдарныкы икэнлеген белдергэннэр. Угыз кабилэлэре белэн кыпчаклар кушылып, берлэрендэ «Сэгад инкулеге», икенчелэрендэ «Сайяд чокыры» буларак эйтелеп йвртелгэн. Монда кыпчаклар исэ кара-куйлылар аталган угызлар килгэнче ук яшэгэннэр, квтулеклэре белэн кучмэ тормыш корганнар. Ир-егетлэре курше дэулэтлэрдэ хэрби хезмэттэ торганнар, алар мэнфэгатен яклап яуларда йвргэннэр. Тормыш кэсеплэре шуннан гыйбарэт икэн. Э гаилэлэре шушы узэнлектэ кучмэ тормышта тирмэлэр корып гомер евргэн. Монгол яулары белэн беренче тапкыр очрашканда да алар шул хэллэрендэ булганнар. Кыпчак ханнырыннан Кунчак (Кончак, Квнчак) хаиньщ улы Чура (Юра, Ж,орЖ,) шушы билэмэлэрдэ хуж,а саналган, Ж,эбе-нойон Ьэм Свбудэй-баиадур Ж,итэкчелегендэ монголлар явы аларны Твньяк Кавказга китэргэ мэж,бур иткэн. ГалимнэрнеН язуына Караганда, кара-куйлылар кученеп килгэндэ, бу инкулек инде буш калган, дилэр. Э бэлки кыпчаклар уз кардэшлэре угызларны яннарына сыендырганнардыр?

Кызыклы фактлардан берсе — татар халкында ЕТукай мэртэбэсендэ искэ алынучы шагыйрь кебек ук, эрмэннэрдэ кунеллэреннэн твшмэгэн XVIII йвз шагыйре Саят-Нова (Арутюн Саядян) бар. Ул шушы твбэк белэн бэйле тэхэллус йврткэн тугелме? Эзербайж,ан шагыйре Шаи Хатаи (Исмэгыйль Хатаи, 1487-1524) шулай ук шушындый нисби имзада узен кайбер эсэрлэрендэ курсэтэ торган булган, чвнки ул -ак-куйлылардан (ак-коюнлы), э алар бу инкулекне XV йвздэ яулап алганнар, аны «Сайад» («Са-ад») дип атап йврткэннэр. Исмэгыйль Хатаи шунда ускэн. Ул Нэсими шигъриятен иж,атында влге иткэн, хоруфиларныщ шигырьлэрен эдэби идеал санаган.

Шулай итеп, «Сагад» яки «Сайяд» дип аталып йвртелгэн ул инкулек-узэн «Чухуры-Сайад» («Чухуры-Сагад», «Чухуры-Сайяд», «Чохур Са-ад» вариантларында да халыкларда асылда тел-с9йлэм узенчэлеклэре чагылышында тврлечэрэк аталып йвртелгэн), урта гасырларда Кавказда шактый билгеле твбэклэрдэн булган, аны шагыйрьлэр узлэренен нисби исемнэрендэ дэ курсэткэннэр.

Сайяд ицкулегендэ татарлар ХШ-Х1У гасырлар буена тоташ диярлек идарэ иткэннэр. Эмма XIII йвз ахырында кара-куйлы угызлары берара встенлек алып, аларны узлэренэ буйсындырганнар. Шушы твбэктэ кара-куйлылар эмире узен хвкемдар буларак таныту макстында «эмире чухуры-Са-ад» дип атап, «Сайяд инкулеге эмире» дэрэж,эсен алуга ирешкэн. Чвнки Чухуры-Сайяд куптэннэн шушы атамада булып, эмир вчен ул нисби исем булып киткэн. Димэк, ул эмирнен уз исеме булмаган. Монда яшэуче халыкларны да (хэзер свйлэшэбез бит«арчалар», яки «сарманнар», яисэ «казаннар» дип) «сайядлар« Иэм «са-адлар» буларак йвркэннэр. «Сайяд» Иэм «са-ад» бер ук аталышньщ ике тврле фонетик фарианты гына икэнлеге анлашыла торгандыр? Аньщ «сэгад» дигэннэре дэ шул ук тел узенчэлеклэренэ бэйле, билгеле. Хэер, «сайат» дигэне дэ бар, гарэп графикасындагы язмаларда анысы да теркэлгэн. Мэсэлэн, эрмэн шагыйре Саят-Нова «Саят»ны уз язмасында «Сайат» язган (гарэп графикасындагы язуларында ул ачык куренэ). Бу узэнлектэ хэзер дэ тврле халыклар яши.

Сайяд чокыры-иЦкулегендэ иске заманнарда Ордубад каласы булып, 1047 нче елда аны салчук (сэлж,ук) твреклэре яулап алганнар. Шуннан сон,XII йвздэ бигрэк тэ, ул данлыклы калаларньщ берсенэ эверелэ, сэудэ юлында Кавказда твп капкаларньщ берсе санала. XIII йвздэ Ордубад монголлар явы астында кала. Ж,имерелэ.

Сайяд ицкулегендзге бу каланы бэлки «Сайяд каласы» буларак та халык телендэ атаганнардыр? Булырга бик мвмкин (Казанны «Татарстанньщ башкаласы» дигэн кебек, твбэккэ бэйле рэвештэ шэиэр исемнэрен халыкта атау тэртибен куздэ тотып бу фикергэ килэбез). Эмма моны чыннан да шулай булган дип расларлык язмалар элегэ табылганы юк.

Ордубадньщ «Урда каласы», ягъни «Гаскэр торган шэнэр» дип аталуы кызыклы. Алтын Урдада андый калаларны «Твмэн» исеме белэн атаганнар, алар да твп кэрван юлларында урнашканнар. Мэсэлэн, Твмэн -Себердэ, Урта Азия Иэм Кытай белэн Идел буе арасындагы сэудэ юлында, Темников — Мордовада, Европа Иэм Русь иле белэн Идел буе Иэм Кавказ арасындагы олы кэрван юлында урнашкан. Ордубад, димэк, Кавказда шулай ук кэрван юлларын саклаучы гаскэрлэр торган кала булган. Аларньщ кэрваннарны юлбасарлардан саклап озата йврген хэрбилэрне туплаган твп станнар икэнлеге бэхэс уята алмый. Димэк, Ордубад, яки Урдабад, яисэ Урдубад Иичбер сэер атама була алмый. Дврес, ул инкулекнен эувэлдэн ук «Сайяд» яки «Сагадэт» аталуы сэбэплэре безгэ тэмам ачык дия алмыйбыз. «Сайяд» дигэннэрендэ -«аучы», «сэгадэт» дигэндэ -инде атама «бэхет» мэгънэсенэ ия булып, «са-ад» Иэм «сайад» яки «сайат» шуларньщ фонетик вариантлары гына, дибез дэ, эмма аларньщ мэгънэлэре бвтенлэй башка икэнлеген искэрергэ мэж,бурбез.

Баштарак вакытларда «Чухуры-Сэгадэт» исемен йвртеп, ягъни «Бэхет инкулеге» мэгънэсендэ аталып, аннары «Сайяд»ка, ягъни «Аучы»га эйлэнуе, анда киек-ж,анварныц куплэп урчеп, аучылык вчен унай шартлар барлыкка килугэ, хвкемдарларньщ ау аулап ял иту урыны булуына нисбэттэ исеме дэ узгэргэн дип анлатыла ала, билгеле. Атаманьщ фонетик янгырашы узгэруе Иэм тврледэн-тврлегэ кучуе, монда яшэгэн халыкларньщ берлэре киткэннэн сон, алар урынына башка кавемнен килуеннэн дэ килеп туа ала, билгеле. Бусы да мантыйкка сыешлы. Чвнки угызларда «сэгадэт» сузе «са-адэт» буларак эйтелэ. Бу факт исэ кара-куйлылар монда килгэндэ инкулекнен «Сагад» аталаганлыгы хакында свйли тугелме? Алар бу Ж,ирлэрне, димэк, шул рэвешле атаган халыкларны яулап килеп урнашканнар булып чыга. Ничэмэ татар авылы Иэм шэиэре рус телендэ бвтенлэй башкача янгыраш алган кебек, руснын Легцевы татарда Лэшэугэ эйлэнгэн сыман, монда да шундый ук хэл кузэтелэ дияргэ кала. Атамаларда фонетик янгырашнын узгэрешен башкача анлатып булмый. Шулай килеп чыкканына ышанырга гына кала. Эмма ни вчен бер гарэп атамасы — «Сайяд», икенче гарэп атамасы «Сэгадэт»кэ алыштырылган сон? Ордубад белэн алай булмаган тугелме сон?

Монда да хикмэт халыкларньщ тел узенчэлеклэренэ бэйле. Кара-куйлылар вчен (узлэренчэ атасак: кара-коюнлулар) «сайяд» та, «сэгад» та бер тврле, ягъни «са-ад» рэвешендэ эйтелгэн, омонимик янгыраш алган. Бугенге твркмэн теленэ игътибар итсэк, ала «атага» дип свйлэшми, «ата-а», дилэр, «алган», дими, «алйан», ди, «берйэн» («биргэн»), эмма «алан», «берен»не дэ бар. Мэсьэлэне Ж,ентеклэп анлатуны тел белгечлэренэ калдырабыз.

Эрмэн шагыйре (хэер, грузинча Иэм эзербайж,анча да язганлыгы сэбэпле, аны вч халыкньщ да шагыйре булуын танырга кирэк) Арутюн Саядянны да «Сайат-Нова» буларак белэлэр, дидек. Аньщ тэхэллусе «Саядян» нисбеннэн ясалмаганмы? Уз язуында бу шулай. Анда, кабат искэрик, «Сайат» диелгэн, «Саййат-Нэува», хэтта.

1914 нче елдан бирле Тбилисидэ (Тифлистэ), аньщ кабере янында, ягъни Сурб-Геворк эрмэн чиркэве ишегалдында беек шагыйрьнен бэйрэме ел да уздырыла. Ул май аенда Вардатон (гвл чэчкэсе)бэйрэме буларак оештырыла. Анда тарихи халык музыка ансамбле чыгыш ясый, шагыйрьлэр шигырьлэр укый,

халык кукрэклэренэ кызыл роза-гвлчэчэк кадап Ж,иела.

Арутюн Саядян 1712-1795 нче елларда яшэгэн, Сайат-Нова исеме белэн танылган. Аны буген дэ шулай атап йвртэлэр. Эрмэн телендэ 68 шигыре, грузин-гврж,ичэ 34 шигыре, эзербайж,анча 115 шигъри эсэре мэгълум. Асылда эсэрлэре грузин элифбасында сакланганнар. Моньщ аерым сэбэплэре бар.

Сайат-Новаными (Нэуваньщ) тормыш юлы, хэбэрлэрдэн Ьэм риваятьлэрдэн алып твзелгэнгэме, шактый гыйбрэтле. Ул Тифлис шэнэрендэ туган дип санала. Эмма шигырьлэре нигезендэ бу фактны бэхэс тэ итэлэр.

Ул яшьли шигырьгэ Ьзм Ж,ырга-моЦга тартыла. Эмма системалы белем алу бэхетен татымый. Шигырь-моЦда, башка шагыйрьлэр кебек ук, ул да Illah Исмэгыйль Хатаиньщ иж,атын влге итэ.

Illah Исмэгыйль Хатаи Сэфэвилэр дэулэтен твзегэн бвек шэхес. 1500 нче елда Кавказны яулый башлый, 1501 нче елда Бакуны ала. 1487-1524 нче елларда яшэп, узен эзербайж,анньщ inahHHiiiahbi итеп таныта, «Сэед Гасыйм» тэхэллусе белэн яза. Аньщ «Сайяд» имзасы да булган, дилэр. Бу исэ «Сэед»не «Сайяд» буларак, гарэпчэ язылыштa шактый охшаш булулары сэбэпле, кулъязмаларын кучеручелэрнец хатасыннан дияргэ мвмкин. Illah Хатаи уз заманында бвек шагыйрь буларак танылып, иж,аты шигъриятнен бвек влгесенэ эверелэ.

Сайат-Нова яшьли Хатаиньщ иж,ат мирасы тээсирен татып, ахырда аньщ мисалында зур шагыйрь буларак формалашып Ж,итэ. Тифлис naTinahbi Ираклий Икенче аны уз сараена алдыра. Сайат-Нова андатуры сузле шагыйрь буларак таныла. Ул чор вчен гадэти булганча, Ираклий сараенда да тврки телдэ шигырьлэр иж,ат иту Ьэм укып ярышу гадэте саклана. Сайат-Нова бу яктан да танылу таба. Кайбер хэбэрлэргэ Караганда, ул падишаиньщ сенлесе Анни Батонишвилигэ гашыйк була, ана эсэрлэрен багышлап яза. Шул сэбэпле аны сарайдан читлэштеру Ж,аен карыйлар. Гади кеше баласыньщ патша нэселенэ гыйшык тотуы тэуфыйксызлык санала. Кайбер риваятьлэрдэ аньщ мэхэббэте Ираклий Икенченец кызы булу хакында да свйлэнелэ. Ике-вч елдан шагыйрьне патша кабат уз сараена кайтарта. Эмма Сайат-Нова инде гыйшкын тапмый, сагышка бирелэ. Сарайдан китэргэ мэж,бур була. Гилэн каласына килэ Иэм андагы эрмэн чиркэвендэ хезмэт итэ башлый, диндар булып яши. Стипонос исемен ала. Эмма монда да кунеле тынычлык тапмый. Сайат-Нова кабат Тифлискэ кайта. Аннан Kahn каласына юл ала. Анда килеп, мэктэптэ укыта. Мэрмэр исемле кызга ейлэнэ. Оган Иэм Мэликсэт исемле уллары, Сара Иэм Мэрж,эм исемле кызлары туа. Эмма хатыны 1768 нче елда вафат булгач, Сайат-Нова диндарлыкка кабат кайта Иэм моныстанда яши башлый. Шул елларда Ага Мвхэммэт гаскэре Кавказга басып керэ. Сайат-Нова, гаилэсенэ кайтып, аларны Моздак каласына озата. Узе Тифлискэ юнэлэ. Ага Мвхэммэт гаскэрлэре Тифлискэ бэреп керэ. Чиркэудэ гыйбадэт вакытында Сайат-Нова алар кулыннан Иэлак булган дип санала.

Сайат-Новаными иж,ат мирасын улы Оган (ягъни «Иван») китап итеп кучереп туплый. Аны «Дэфтэр» дип атый. Моны грузин шаНзадэлэреннэн Тэймураз (1782-1846) утенече белэн башкара. Ул шаизадэ аны яшь вакытында куреп, ишетеп белгэн икэн. «Дэфтэр» Тэймураз вчен грузин элифбасында твзелэ.

Сайат-Нова калэменэ «Дастаны-Бабахан»ны нисбэт итэргэ мвмкинме? МоЦа ачык Ж,авап бирэ алабыз: Иич кенэ дэ мвмкин тугел! Эмма шагыйрьнен «Сайат» булуы кызыклы.

Хэер, Шаи Исмэгыйль Хатаи да дастанньщ авторы була алмый, бусы да твгэл мэгълум.

Димэк, «Бабахан дастаны» ни XIV, ниХУП, ниХУШ йвзлэрдэ язылмаган.

Ул гасырларда ТаИир-ЗвИрэ мэхэббэте хакында риваятьлэр халык арасында яхшы мэгълум булып, инде тврле вариантларда яшэгэн булган. Аларда «Дастаны-Бабахан»дагы эдэби кузаллаулар тэртибе бвтенлэй юк.Алар башка эдэби кузаллаулар стихиясендэ мэйданга чыкканнар, иж,ат ителгэннэр.

Тагын да шунысы кызыклы, Сайат-Новага кайтсак, аньщ этисе МаИтяси Карапэт Саядян булган, яшь вакытында Олеппо шэнэрендэ яшэгэн, энисе Сара исэ Тбньяк Эрмэстанньщ Сэнаин каласыннан икэн.

Бу фактлар Сайат-Новаными нисби тэхэллусен дврес ачыкларга ярдэм итэ. Аньщ Сайат булуы чыннан да этисенэ нисбэтле, анардан килгэн Саядян фамилиясенен кыскартма формасы гына булып тора. «Нова»сы — «нэува» сузеннэн, «моЦлы» мэгънэсенэ ия. Шулай булгач, Сайат-Нова тэхэллусе аньщ уз фамилиясенэ кушылган, «Галишэр Нэваи» («Сагышлы Галишэр») дигэн кебек, «Сагышлы Сайат» мэгънэсенэ ия. Этисеннэн килгэн фамилия-нисбесе тврки-гарэп кушма вариантта (татарлардагы кебек, мэсэлэн) «Сайатж,ан»рэвешен алыр иде, югыйсэ. Эмма шагыйрь эзербайж,ан телендэ язылган шигырьлэрендэ ул юлга бармый, аны эрмэнчэ янгырашында калдыра. Болардан чыгып, Сайат-Нова тэхэллусендэ аерым Ж,ирлеккэ-твбэккэ, авылга яки калага, яисэ халыкка нисбэтле аталыш юк икэнлеген анларга Иэм кабул итэргэ тиеш булабыз. Ул узен Иэм Чукуры-Сайяд белэн дэ бэйлэмэгэн.

Сайяд узэнлегенец аталашы «Сэгадэт» дип аталыштан узгэртелу вариантына, яки киресенчэ булуына игътибар иткэн идек инде. Моньщ вчен анда яшэгэн халыкньщ башкалар белэн алышынуына да, куптврле халыкларньщ тврлечэ фонетик янгыраштa шул ук исемне телдэ йвртулэренэ дэ туктaлдык. Э андый хэллэр, кешелэр яшэгэн башка твбэклэрдэ еш булгалап торган кебек, анда да кузэтелгэн. Эле эрмэннэр, эле гврж,и-грузиннар, эле фарсылар, гарэплэр, тврkилэр, оситиннар, Византия греклары, тагын да итальяны, татары, русы — кыскасы, берсе икенчесен алыштырып торган, араларыннан монда яшэп калганнары да булган. Бу Сэгадэт узэнлеген, яисэ Сайяд чокырын берэулэре уз билэмэлэре ясап алгач та, аclаганнарынча Иэм теллэре Ж,аена туры килгэнчэ аталышында кабул иткэннэренэ бэйле, свйлэм Ж,айларына туры китереп исемлэп йврткэннэр. 1219-1220 нче елларда Кавказда кыш уздырган Свбудэй-баиадур Иэм Ж,эбе-нойон Ж,итэкчелегендэге монгол явы асылда Мвган болыннарын уз иткэн, Мвганда даласында яшэгэн. Аньщ Сайяд инкулеге белэн то-

ташып киткэн почмагы да бар. Борынгы суфиларньщ китапларында, XII йвздэ яшэгэн Э.ЯссэвинеЦ шигъри хикмэтлэрендэ дэ «пире Мвган» твшенчэсе(ягъни «Мвган изгелэре» мэгънэсендэ) кат-кат очрый. Пире-мвганнар, ашуг-шагыйрьлэрдэн буларак, мвритлэр каршында олы хврмэттэ саналганнар, кунеллэренэ илиам инеп шигырь эйтулэрен илаИи могЖ,иза буларак танытканнар.

Тагын да бер мэсьэлэгэ игътибар итмичэ мвмкин тугел. Суз «Сэгыйдия мэмлэкэте» хакында бара. Аньщ тарихы гыйбрэтле. Шэркый Тврккестанньщ квнбатыш влешендэ барлыкка килгэн Иэм 1514-1665 нче елларда яшэгэн Могулистанны, ягъни Мэмлэкэте-Могулияне, шул исем белэн дэ йврткэннэр. Дврес, аньщ «Яркэнд ханлыгы», «Кашгар ханлыгы» исемнэре дэ булган. Бу тврлечэ аталуларыньщ сэбэплэре дэ бар. Башкаласы эувэлдэ, 1596 нчы елга кадэр, Яркэндтэ икэн, аннары Кашгарга кучкэн. Менэ шул башкалалары белэн бэйле ханлыкны да атаганнар («Казан ханлыгы» дигэн кебек).

«Сэгыйдия мэмлэкэте» исемендэ булуы исэ аньщ беренче ханына бэйле. 1514 нче елда Солтан Сэгыйд-хан анда тэхеткэ кутэрелгэн, 1533 нче елда вафатына кадэр хвкемдарлык тоткан. Илен дэ аньщ исеме белэн атаганнар. Тагын да шунысы эизмиятле, 1632 нче елда тэхеткэ аньщ нэселеннэн Солтан-Мэхмут хан кутэрелгэн. Аньщ кушатамы Кылыч-хан икэн, нисби исеме — Сэгыйди. Димэк, Кылыч Сэгыйди, э кыскартма вариантында «Кылыч Сэйди». Ул 1635 нче елда тэхетеннэн твшерелэ. Аньщ урынына Фулат (Пулат, Булат-хан) кутэрелэ. Э аньщ уз исеме — Солтан-Эхмэт хан Иkенче.Ул Солтан-Мэхмут ханга кадэр дэ 12 ел шул ук тэхеттэ утырган булган.

«Дастаны-Бабахан»ньщ авторы Кылыч Сайядине Кылыч Сэгыйди белэн бутап буламы? Бик мвмкин. Эмма «Сайяди» белэн «Сэгыйди» (хэтта «Сэйди» дэ) икесе ике тврле язылалар. Шулай да бу Могулистандагы язма тврки тел белэн борынгы татар китаплары телендэ уртаклыклар да шактый. Аларньщ мэдэни-милли йогынтысы татарга булмый калмаган. Гомумэн дэ Урта Азия, бигрэк тэ Фэрганэ твбэге йогынтысыннан татар тарихын, мэдэниятен тэмам аерып бетереп карарга ярамый. Бу аралашу иске заманнардан ук усеп, ныгып килгэн булган. Мэсэлэн, шул твбэктэге Караханилар дэулэтендэ тврки мэдэниятнеН усешен Иэм башка тврки халыкларга тээсирен генэ алып карасак та, сузебез хаклыгын раслаучы куптврле фактларны санап барырга гына кала.

Менэ шул Караханилар дэулэтендэ XI гасыр башында гаскэри хезмэттэ торган Тогрул-бэк тиз арада яу йвртучелэрнец берсенэ эверелэ. Ул узенец туганы Чагры-бэк белэн бергэ кучмэ тврки кабилэлэрдэн Ж,ыелган квчлэр встеннэн идарэ итэ. Караханилар дэулэтенен таркаулыкка баруын куреп, явын Харэзм ягына алып китэ Иэм Харэзмне яулый, шунда твплэнэ. Э 1028 нче елда Мэрва Иэм Нишэпур встенэ йври, аларны яулый Иэм «солтан» атала башлый. Э 1040 нчы елда Данданак янында орышта газнэвилэрне тармар итэ. Алга таба да зур Ж,ицулэр белэн йвреп, 1049 нчы елда Кавказ встенэ бара, Эрмэнстанны яулый. Аньщ бвеклеген хэтта Багдат хэлифе дэ таный, хвтбэлэрне Тогрул-бэк исеменнэн эйтергэ фэтва бирэ. Шулай ул, хэлиф фэрманы белэн, «Гареп вэ Шэрык хвкемдары» атала башлый. Аньщ чорында тврkилэр Сайяд ицкулегендэ дэ уз тормышларын кабат Ж,айга салалар. Монда яшэгэн халыкны юк иту Иэм куалау хисабына тугел, бэлки яшэешне бергэ оештырулары аркасында усеш алалар. Шунысы эизмиятле, Тогрул-бэк твзегэн ил«Салчук (Сэлж,ук) мэмлэкэте» буларак аталган, э халкыньщ «сарчук твреклэре» дип йвртелулэре тарихлардан яхшы мэгълум.

Бугенге татар тарих китапларында аларны «сэлж,уклэр» буларак курсэтэлэр. Бу империянен Конья солтанлыгы белэн Тогрул-бэк нэселеннэн Кылыч-Арыслан солтан хвкемдарлык иткэн. Аньщ чорында бвтен Салчук иле Мэхмут солтан кулында булган.

Боларны шуна искэртэбез, Кылыч исеме салчукларда олы мэртэбэдэ йвртелгэнен ассызыклыйсыбыз килэ. Тагын да шунысына игътибарны юнэлтергэ тиешле, 1118 нче елда Салчук империясе икегэ буленэ. Квнбатыш Иран, Ирак, шулай ук Эзербайж,ан да Мэхмут Мвхэммэт солтанньщ влеше атала башлый. Башкала итеп ул Хамаданны сайлый. Э Хврэсэн, Харэзм, Бухара твбэклэре аньщ агасы Санж,ар (Чэнчер) солтанньщ милкенэ эверелэ. Башкала буларак ул Мэрва каласын узенэ хуш курэ. Монда салчук солтаннарыньщ тврбэлэре тора.

Ни вчен Мэхмут Мвхэммэткэ, ягъни Мэхмут бине Мвхэммэт солтанга игътибар иттек, чвнки бу тарихи шэхесне Мэж,лиси узенец «Сэйфелмвлек дастаны»нда берничэ тапкыр телгэ ала, хэтта эсэрен аны мактауга багышлавын да искэртеп уза. Бэлки Мэж,лиси шул салчуклардан булгандыр?

Бездэ Сэлж,ук империясенэ бэйле суз кузгатылса, эдэбият аларда бары тик фарсы телендэ генэ булган, э фэнне гарэп телендэ устергэннэр дип анлату Иэм раслау кабул ителгэн. Университетларда шулай анлатып белем бирэлэр. Шунлыктан барчабыз да ул чорларда сэлж,уклэрдэ тврки телдэ китаплар язылмаган дигэн фикердэ торабыз. Ул чорлар тврки эдэбиятларны Ж,итэрлек дэрэж,эдэ вйрэнми торып, мондый карашны узгэртергэ Иэм хаталарны твзэтергэ мвмкин тугел. Чвнки хакыйкатьнен урнашуы вчен асыл фактларньщ ачыклануы Иэм раслауы талэп ителэ.

Сэлж,ук хвкемдарлары аскетларча, тормыш рэхэтлэреннэн мвмкин кадэр чиклэнеп яшэуне встен кургэннэр, суздэ Иэм гамэлдэ ихлас булганнар, байлыкка, встенлеккэ кызыкмаганнар. Алар чорында эдэбиятта да шушы карашлар югары куелган, аздан канэгать булу идеалы урнашкан. Солтаннарында гадэти табигый зэвык, гади твслэр Иэм Ж,иназлар, гади кием-салым свекле булгач, халкы да шул юлны тоткан, эдэбиятта да бвеклекне гадилектэ кургэннэр. Эмма образлы фикерлэудэ югарывы зэвыкка Иичбер хилаф китермэгэннэр.

Тарихта андый солтаннар тагын да очрыйлармы? Хэер, мэмлуклэрдэ нэкъ шулай дэвам иткэн. Шуна да аларны мэмлук, ягъни «нэ малик» дип, «мвлкэт иясе тугел» дигэн мэгънэдэ атаганнар. Бу Бэйбарс кебек хвкемдарлары чорында шулай булган. Аннары аларда да узгэрешлэр башланган. Чэркэслэр династиясе тэхеткэ менгэч, байлыкка ихласлык итэ башлаганнар. Затлылык, югары зэвык байлыкка бэйлеме соЦ

ул?

Хакыйкатьне ачыклау вчен фактларны бвртеклэп барларга Иэм Ж,ыйнарга туры килэ. Аларныщ хэтта кайсылары артык та кебек тоелырга мвмкиннэр. Эмма барланган Иэм табылган хэбэрлэр хакыйкатькэ, твп мэсьэлэне ачыклауга бвртек тэ ярдэм итмэскэ мвмкиннэр. Шулай да, алар эгэр урынлы икэннэр, турыдан-туры булмасын, эмма мэсьэлэнен узен КУЗ алдына китеру Ьэм ачык анлау вчен хезмэт итми калмыйлар. Бары тик хаталы Иэм уйдырма тына булмасыннар, дврес анламауга Иэм анлатуга корылмасыннар, мэсьэлэгэ яктылык биругэ хезмэт итсеннэр.

Мвхэммэд пэйгамбэр заманында.УП гасырда, Мэдинэдэ Эссаф бине Сайяд исемле кешенен яшэве мэгълум. Ул уз билэмэсендэ пальма агачлары твбендэ бвркэнеп ятып йокларга ярата торган булган. Вакыты-вакыт белэн саташа башлап, транс халэтен кичерэ икэн бу. Яиуди динендэ булган. Сэхих Бохариныщ 1355 нче хэдисендэ хэбэре килгэнчэ, бервакыт Мвхэммэд пэйгамбэр дусты Гобэйд ибне Кэгъбэ белэн бергэ Ибне-Сайядныщ пальма бакчасына килгэннэр. Саташу халэтендэ, транс вакытында аньщ ни-нэрсэлэр свйлэвен Пэйгамбэребез ишетергэ телэгэн. Ибне-Сайядныщ нэкъ бвркэнеп яткан чагына туры килгэннэр. Нэрсэлэрдер кычкыра, свйли бу. Эмма Иичбер сузе анлаешлы булмый. Шунда Пэйгамбэрне Ибне-Сайядныщ энисе куреп ала, улын дэшеп уята. Шунда Эссаф ибне-Сайяд торып баса. Пэйгамбэребез: «Эгэр дэ аны борчымаган булсалар, узен белдерер иде»,— дип эйтеп куя.

Бу хэдис ислам дине белгечлэре хезмэтлэрендэге Ибне-Сайяд ДэЖ,Ж,алныЦ узе булмадымы икэн дигэн фикерлэмэлэрендэ искэ алынучан. Аньщ ДэЖ,Ж,ал булырга да мвмкин икэнлеген алар Мвхэммэд пэйгамбэрдэн соЦ пэйгамбэрлек дэгъвасын тотуында курэлэр. ДэЖ,Ж,ал — ялган пэйгамбэр тугелме? Буген дэ кемдер берэу пэйгамбэрлек дэгъваласа, аньщ ДэЖ,Ж,ал аталырга тиеш икэнлеген белэбез барыбыз да.

Бу хэдисне электэн яхшы белгэннэр. Шунлыктан бернинди нисбэтсез Сайяд исеме белэн бэйле тэхэллус алу унышлы булыр идеме? Хэтта «сэйяд» дигэннэренэ Караганда, «са-ад» аталуыщ хэерле.

Дврес, Эссаф ибне-Сайяд, яиуди булуыннан туктап, ислам диненэ кучкэн, Мвхэммэд пэйгамбэребезгэ иман китергэн. Тарих ул фактны да хэтерли. Шулай да, Сайяд исеме ишетелугэ ук, хэдистэн хэбэрдар кешенен кунеленэ ул салкын тээсир иткэн. Хэтта йолдызны да «Сэйфес-сайяд» дип тугел, «Сэйфес-Ж,эббар» дип узгэрткэннэр. Алар икесе дэ «Аучы кылыч» мэгънэсэ ия булганга ул.

Эгэр дэ тарих буйлап эзлэнсэк, Бабахан исеме дэ берничэ тапкыр очрый. Шул исемне йврткэн кешелэрнен берсе — 1530-1582 нче еллар арасында яшэп, 1556 нчы елдан 1582 нче елга кадэр Твркестанда хан булып утырган, э 1574 нче елдан 1580 нче елгачасын Ташкент каласыныщ эмире хезмэтендэ торып алган.

Тагын да бер Бабахан бар. Ул каж,арлар нэселеннэн булып, 1797 нче елда Иран шаны тхетенэ менгэн. Яшэгэн вакыты 1772 нче елдан 1834 нче елгача икэн.

Болар Бабахан исеменен (хэзергечэ ул «Ата хан» булыр иде) твркилэрдэ дэ, ираниларда да кулланылышта булганлыгы, солтаннарга-шаНзадэлэргэ кушылуы, ханнарныкы Иэм шаиларныкн булуы хакында да свйли. Димэк, «Дастаны-Бабахан»дагы хан бу исем белэн очраклы гына аталмаган, электэн кулланылышта йвргэн. Аньщ исем рэвешендэ кулланыла башлавы сэбэплэре тврле булырга мвмкин, хэтта бвтенлэй башка исемнен янгырашына ияреп ясалырга да мвмкин. Гарэп, фарсы, монгол, рус, европа исемнэрен матур янгырашлы булганнары вчен сайлап алмаганбызмы? Анда да уз телебезгэ яраклаштырганбыз. Аларда хикмэтле мэгънэлэр дэ курэбез эле, Ж,итмэсэ.

«Бабахан» дигэн исемгэ авазлаш исем йврткэн хвкемдарларны борынгырак заманнардан да Шэрыкта табарга була. Мэсэлэн, Ардашир Бабэкэн. Аньщ атасы Бабэк исемле булган. Аньщ хакында Иэртврле хорафи риваятьлэр иске язмаларда Ж,итэрлек таралыш тапакан, алар хэтта тарих китапларына да кертелгэннэр. Ардашир Бабэкэн 224-241 нче елларда Сэсэнилэр Ираны падишаны булган, аньщ исеменнэн акчалар сугылган. Узеннэн сон уллары Шапур, Пэрваз, МиИршаИ аньщ хвкемдарлык эшен дэвам иттергэннэр. Барысы да ФидэусинеН данлыклы «ШаНнамэ»се каиарманнары.

Ардашир Бабэкэннец этисе Бабэк 200 нче елга кадэр Бэктегэн куле буендагы Хира шэнэрчеге хвкемдары була. Аньщ улы Ардашир Бабэкэн Дарэбгэрд каласына хвкемдар итеп куела. Э влкэн улы Шапур ил тэхетенэ менэ, эмма 220 нче елда аны Ардашир бэреп твшерэ, урынын узенэ ала. Фирдэусинен «ШаНнамэсе»ндэ ул Ардашир Баиман буларак тасвирлана. Бу факт исэ Бабахан исеменен «Баиман хан»нан ясалуын анларга ярдэм итэ. Исемнэр, атамалар халык свйлэмендэ шулай узгэрешлэр кичерулэре Иичкемгэ сер тугел. Дусмвхэммэтэн — Дусем, Элмвхэммэттэ — Элмэт, Мвхэммэттэн — Мамай, Мвхэммэтж,аннан — Мокамай, тагын да йвзлэрчэ исемнэрне, атамаларны гына исебезгэ твшерик. Эллэ «Ыктан килмешлэр»дэн Актаныш ясалмаганмы?

Гарэп тарихчыларыныщ китапларында Бабэк — Сасэн улы, зур булмаган Истахра влкэсенен хвкемдары, шул ук вакытта гыйбадэтханэдэ дини Ж,итэкче мэртэбэсендэ тасвирлана. Ардашир аньщ икенче улы, Дарэгэрд хвкемдары сараенда тэрбиялэнэ. Бабэк Парсэдэ тэхет вчен гаугаланучыларга иярэ Иэм тиздэн аларныщ Ж,итэкчесе ителэ, Ж,ицеп чыгып, илгэ улы Шапурны шаи итеп утырта. Эмма ул бераз вакыттан соЦ тэхетен Ардаширга тапшыра. Бу фактлар табылган тарихи акчалар белэн дэ хакыйкать буларак расланалар.

Бу фактларныщ берсен дэ «Дастаны-Бабахан»ныщ тарихи Ж,ирлеге дип эйтеп булмый. Эгэр дэ ТаИирньЩ Багдат тэизренэ сандыкта агып килуенэ игътибар итеп, монда аны Тигр-Диж,лэ суы гына китерергэ мвмкин икэнлеген исэпкэ алсак, шуннан чыгып Бабахан хвкемдарлык иткэн илне шул елга буйларында дип фараз кылсак, БабэкнеН Истахра влкэсендэ идарэ тотуын исэпкэ алып, Звирэ хэллэре ана бэйле риваятьлэр тээсирендэ туганлыгын да кузаллаучылар табылыр. Без дэ, мавыгып китеп, бэлки Бабэкэнгэ бэйле тарихлар, узгэрэ-узгэрэ, килэ-килэ,

ТаИир-Звирэ кыссасына эрелегэндер дия алабыз. Нигэ, ФирдэусинеН «ШаНнамэ»се дэ тарихи фактларны турыдан-туры яктыртмыйлар, бэлки тарихи мотивларга гына корылган фикер Иэм мэгънэ биручe эдэби эсэрлэр тугелмени?

Шулай да, «Дастаны-Бабахан»га тарихи Ж,ирлекне эзлэу хэерле эш була алмый дип, андый хаталануны танырга мэж,бурбез. Башкача нэрсэ эйтергэ була соЦ? Эмма, «Дастаны-Бабахан»да бернинди тарихи Ж,ирлек тэ юк дип, мэсьэлэдэн Ж,ицел генэ котылу да фэн каршында двреc Иэм мактаулы гамэл тугел. Шунлыктан эзлэнергэ, мэсьэлэне чишу юлларын табарга кала.

Шунысын да онытмыйк, 620-630 нчы елларда тврколэр Кавказда уз хвкемдарлыкларын Ж,эелдерудэ активлык курсэтэ башлыйлар. Алар белэн монда Бури-шад исемле хан идарэ итэ. Аньщ явы Эвгани илен басып ала. Эмма Тврки кагантында таркаулык артып, ханлыклары арасында тарткалаш башланып, Бури-шад уз явын кагантка алып кайтып китэ. Э тврколэрнен Кавказдан китуе 630 нчы еллардан соЦрак, Ардашир Эченче шаНиншаИныН улеменнэн соЦ була.

Бу фактлар нигезендэ бу очракта бары бер нэрсэне тэкрарларга тиешбез: турыдан-туры тарихи фактларга гына бэйлэп эдэбиятны анлатырга тырышу Иэм фэнни эзлэнулэрне ялгыз шул юлдан гына алып бару эдэби мэгънэлэрне двреc ацлау-ацлатудан ераклаштыра. Эдэбиятньщ нигезе тарихи фактларньщ узлэре тугел, бэлки кунел двньясы хакыйкатьлэре генэ була ала. Тарих узе асыл вакыйгаларньщ веке ягы, адэм баласыньщ веке киеме сыман ул. Э кунел двньясы дицгез кебек чиксез, асылташлар кебек чын могЖ,изалардан шул ул.

2

«Дастаны-Бабахан»да автор узен Кылыч Сайяди, Сэйф Сайяди, Кылыч Сайяд Иэм Сэйф Сайяд исемнэре белэн тврлечэрэк атый. Ул Кылыч та, ул Сэйф тэ, ул Сайяди дэ, ул Сайяд та. Эмма Кылыч исеме гарэптэге Сэйф исеменен твркичэ варианты гына, Сайяд та шул ук нисби Сайяди, башка тврле исем тугел.

Сэйф Сайяди тезмэсе — фарсы грамматик кагыйдэсе нигезендэ твзелгэн. Тэж,емэ итеэк «Аучы кылычы» дигэн твшенчэ чыга. Шуннан нэрсэ, диярбезме?

Борынгы грек мифологияеендэ Орион образы бар. Ул озын буйлы, ныклы гэудэле, куркэм затлардан иеэплэнэ, данлыклы аучы буларак мэгълум. Улеменнэн соЦ аны кук йвзенэ кутэргэннэр Иэм ул шунда йолдызлык булып балкып яна башлаган. Орион йолдызлыгы менэ шул аучы инде. Гарэп телендэ «аучы» сузе «сайяд» була.

Шушы Орионньщ ИЦ якты йолдызларыннан алтынчысы кук Ж,исемнэрен вйрэнуче астрономия фэнендэ буген дэ «Сэйф» дип атала. Димэк, «Сэйф Сайяди» берни дэ тугел, э чыннан да «Аучы кылыч» дигэн эгънэгэ ия булып, автор тарафыннан башта ук махсус шулай, тэхэллус итеп сайлап алынган, «Орион йолдызлыгыныц Сэйф (Кылыч) йолдызы» дигэн твшенчэдэн гыйбарэт булып чыга. Э бу исэ авторны ачыклау мэсьэлэсен тагын да катлауландыра. Тагын да шунысы бар, Орион Сэйфе, ягъни Сэйфе Сайяди гарэп телендэ «Сэйфел-Ж,эббар» дип аталып йвртелэ, термин буларак гарэп китапларында шулай кулланыла, эмма ул да шул ук «Аучы кылыч» дигэн мэгънэгэ ия. «Сэйф Сайяди», димэк, фарсыныкы, фарсы теле грамматикасы кануннары нигезендэ узара ярэшкэн. Эмма алар икесе дэ гарэп сузлэре икэнен онытмыйк. Мэгънэдэ икесе арасында каршылык юк, «Кылыч Сайяди» исэ, тврки «кылыч» сузе булганы вчен, «сайяд» сузе гарэптэн, э сузлэрнец узара ярашулары фарсы грамматик кагыйдэсенэ нигезлэнгэн булуга карамастан, барыбер дэ твркинеке. Гарэп-фарсы-тврки ареалендэ барлыкка килгэн. Бу исэ эсэрнен шушы халыклар арасында тудырылуы хакында свйлэмиме?

Татарларда Орион йолдызлыгын «Камыт йолдызлыгы» дип тэ, «Хачи йолдызлыгы» дип тэ, «Каек агачы йолдызлыгы» дип тэ атап йвртэлэр. «Хачи йолдызлыгы» булуыньщ сэбэбе хачига, ягъни тэрегэ охшаш булуыннан, анысы. «Камыт йолдызлыгы» булуыньщ сэбэбе сабан евргэндэ угез муенына кидертелэ торган камытка тартым булуыннан шулай. «Каек агачы йолдызлыгы» исэ тарантасны Ж,иккэндэ урта тэртэ тарткысы агачыньщ шулай аталуыннан шулай, «киек агачы» да дилэр. Имеш, вч туган, тарантаска атлар Ж,игеп, двньяны эйлэнергэ Ж,ырлап чыкканнар икэн. Славьян халыклары бу йолдызлыкны «Сабан» исеме белэн дэ атаганнар, дилэр. Ул яна ел алдыннан куренэ башлый. Риваятьлэренэ курэ, куклэр катындагы илаи Сварога алтын сабанын сандалга салып твяргэ чыга Иэм аны, эшлэп бетергэч, кешелэргэ булэге буларак Ж,иргэ ицдерэчэк, дилэр.

Шэрык йолдызчылары инандырулары ацлатканча, Орион йолдызлыгы тэрбияеендэ Хазария (фарсыларда: Бэззерия) мэмлэкэте яши. Бу хакта ислам тарихчылары да хэбэрлэр теркэп калдырганнар.

Эгэр дэ шушыларга таянып фикер йвртеэк, Хазар дицгезенец (Каспийньщ) твньягы, хэтта Твньяк Кавказ да Орион йолдызлыгы тэрбияеендэге влкэлэр буларак кузалланган. Суз унаеннан, Идел-Урал-Себер, татарларньщ влкэлэре, йолдызчылар ацлатуынча, Ай тэрбияеендэге иллэр саналалар.

Орион йолдызлыгы тэрбияеендэге твбэктэн булганы вчен Кылыч Сайяди узенэ аньщ белэн бэйле тэхэллус алган дип тэ белдерергэ мвмкинлек бар, димэк. Эмма моньщ нэкъ шулай, чын хакыйкать дип кузаллау вчен, авторыньщ бу хакта эсэрендэ ишарэсе булу шарт, ул аны белдерми калмаска тиеш иде. Эмма «Дастаны-Бабахан»нан андый сузлэрен таба алмадык. Шулай да, фаразы бер караш буларак, аны иеэпкэ кертергэ ярый дип санарга кала.

Шушы эзлэнулэрнец нэтиж,эсе бер нэрсэне анларга ярдэм итэ: автор узенэ кук Ж,исеменэ бэйле тэхэллус алганга охшый. Эмма, ничек кенэ булмасын, кеше узенэ генэ тугел, башка берэугэ исемне сайлаганда да, аерым мэгънэгэ, телэккэ, вметкэ, сэбэпкэ нигезлэнеп эш итэ. Исем, атама, тэхэллуслэр башкача була алмыйлар, хэтта нисби исемнэр дэ шулай. Исеме дэ кешегэ бэхет китерэ, встендэге ма-

тур киеме кебек рольне башкара. Кылыч Сайяди дэ шушы мантыйкта эш итми калмаган. Ьичбер сэбэпсез генэ хэтта эткэ-мэчегэ дэ исем кушмыйлар.

«Дастаны-Бабахан» эсэре каиарманнарына игътибар итеэк, алар шулай ук Кук Ж,исемнэре исемнэрен йвртэлэр. Звирэ – Венера (Чулпан, Тан) йолдызы, Маиым – Ай (Тулган Ай). Э ТаИир? Саф, чиста, якты. Квн бируче – Кояш, элбэттэ. Кояшны Звирэ йолдызы каршы ала, аны куреп кызара Иэм сунэ. Кояш белэн Ай

Иичбер вакытта да бергэ була алмыйлар, хэтта Ай Кояшка карап торса да. Бусы – МаИымныН язмышы. Хэтта Кук йвзендэ хэллэр шушылай.

Э эсэрдэ, калганнары кемнэр? Бабахай, Кара гарэп?.. Болары барысы да гади кешелэр генэ кебеклэр, элбэттэ. Алармы Кук Ж,исемнэре язмышына узгэреш кертэ алырлар? Мвмкин хэл тугел!

Ьэм менэ шагыйрь узен дэ язган эсэре «Дастаны-Бабахан» каиарманнары янэшэсендэ узен дэ Кук Ж,исеменэ бэйле тэхэллус белэн атый, моньщ вчен эмма тэкъдир белэн уйнаучы (нэрхэлдэ язучы эсэре геройлары язмышын узе телэгэнчэ боргалап йвртуче) Марены да сайламый, э бэлки Орион йолдызлыгы Кылычы итеп узен таныта. Шушылай эшли икэн, бу сэбэпсез генэ тугел, элбэттэ. Каспийньщ Идел тамагы буйларыннан булуы, Кавказ артыннан килуе, Ж,итмэсэ «Кылыч» дигэн исем йвртуе – болар аньщ тврки, хэтта татар кавеменнэн булуын икэнлеген раславы тугелмени? Бу анлашылып тора, бик тэ гади кебек. Моны шушы мантыйкта Иичбер бэхэс итеп булмый. Бу фикернен дврeслеген эсэренен тврки телдэ язылуы да раслап тора. Эмма эсэрдэ кыпчак-татар теле узенчэлеклэре генэ тугел, угыз теле катламый да шактый квчле. Татарда бу хэл борынгыдан алып К.Насыйрига кадэр, хэтта Г.Тукай Иэм Г.Исхакыйгача шулай килэ. Безнец тврки тел дип аталган эдэби телебез угыз, хэтта чыгътай теле белэн шактый баетылган, тврлэндерелгэн тел. Укымышлылар татар эдэби телен гади свйлэм теленэ нигезлэнэ ала дип башларына да китермэгэннэр, Наман-Иаман аны чит халыкларньщ сузлэре белэн баетуны Иэм чуарлауны узенэ курэ бер мэртэбэ итеп кургэннэр. Шуна курэ дэ борынгы гына тугел, хэтта XIX йвз ахыры, XX йвз башыньщ беренче унъеллыгы эсэрлэреннэн кайберлэрен укыганда тврле алынмаларга бай булуларына хэйран итэсеН– Бездэ язмада тел чуарлау эллэ нинди бер бвек Иэм мвкатдэс нэрсэ саналган. Эллэ инде башка халыклар да ул язмаларны укырлар дип вметлэнгэннэр Иэм кузаллаганнармы? Монысын ук белдермэгэннэр, эмма укымышлы телнен тврле алынмаларга бай булырга тиешлеген искэртэ белгэннэр. Ул мэдрэсэлэребез Ж,итештергэн шэкерт-мвгаллимнэр теле. Шуна да укымышлылар теле. Бугенге квндэ мэктэплэребез рус телле итеп тэрбиялэп чыгара икэн, татар телебезнен язмышы килэчэктэ ничек булганлыгын куреп Иэм анлап торабыз бит инде. Ярым-татар, ярым-рус теллэрендэ хатлар язышулары, хэбэрлэр алышулары, свйлэшулэре татарлы-руслы эдэби телне тудырырга итэ тугелме сон? МоЦа бары тик мэдэни карашлар, тэрэккыять кануннары гына чик куеп тора. Шуна да кыргыйлыкка дан Ж,ырлаучы эсэрлэрне встен чыгара барып, шуларны мактап, шуларны данлауда авыз суларын корытып, бездэ тормыш кануннарын мэдэни-тэрэккыятьтэн встен чыгарырга омтылыш ачыктан-ачык Иэр влкэне яулау Иэм шунда уз казыкларын кагу юлы белэн алып барыла. Бу эшлэре милли мвхитебезгэ каршы алып барылган диверсияне без таный алырлык хэлдэ мэдэни яктан ачык карашлы булырга тиешбез.

Уз шэхеслэрен уйдырма имза артына яшеру эдэбият вэкиллэрендэ мэдэнилек билгесе дэ булган. Шул ук вакытта Кылыч яки Сэйф исеменен тумыштан

авторньщ узенеке икэнлеген дэ кузалларга мвмкин. Э Сайяди – бу очракта да нисби исеме, анысында бвтенлэй дэ шик юк.

Эдэбият тарихында тврле чорда нэкъ шул чорга гына хас узенчэлеклэр мэйданга чыкканнар. Шул чор эдиплэре аларны иж,атларында, мода белэн киенгэн кебек, шунда ук файдалана башлаганнар, чвнки бары тик шулай гына чын заманча эдэби эсэр тудырырга мвмкин дип санаганнар. Чорлар алышынганда алардан яналар баш тартканнар. Алга таба ул узенчэлеклэр кулланылмый Иэм эшлэтелми башлаганнар. Ьэр чорга хас эдэби узенчэлеклэрне вйрэну, тел, стиль чараларына, тормышны биру узенчэлеклэренэ иярэ биреп, эдэби эсэрлэрне дэ, аларньщ эдиплэрен дэ твркемлилэр. Берлэрен, мэсэлэн, мэгърифэтчелек реализмы вэкиле санасалар, икенчелэрен романтикларга, вченчелэрен импрессионистларга Иэм башкаларга кертэлэр. Борынгы чорларга бэйле андый твркемлэу тэртиплэрен фэн элегэ тудыра алганы булмады. Моньщ сэбэбе эдэбиятыбыз ядкэрлэрен Иэм гомумэн дэ борынгы, урта гасырлар эдэби эсэрлэрнен Ж,итэрлек дэрэж,эдэ вйрэнелмэвеннэн килэ.

Димэк, теге яки бу эсэрнен кайсы чорда язылганлыгын ачыклау вчен аньщ твп узенчэлеген билгелэргэ Иэм тагын кайсы эсэрлэрдэ алар кабатлана икэнлеген ачыкларга кирэк. Эгэр дэ кайсыларыньщ язылган еллары да ачык булса, калганнары да шул елларда язылган дигэн суз бу. Тенденция твеен алган Иэр куренеш, мода сыман, билгеле бер чорларга гына хас. Кием-салымда да тенденциялэр кабатлана, эмма искелэр монда да бергэ-бер искене янартмыйлар, алар бары тик иске мотивларга ияру генэ. Уз чорында тудырылган эсэрнен твп узенчэлеге яНа дэвердэ мотив твеен генэ алып кабатлана. Хикмэт образлар системасында. Э «Дастаны-Бабахан»да образлар системасы твгэл эшлэнелгэн.

Шулай итеп, Кылыч Сайяди эсэренен твп хикмэте каиарманнарыньщ исемнэре (иэм узенеке дэ) Кук Ж,исемнэре белэн бэйле аталган булуына барлык игътибарны юнэлтеп, аны хакыйкать итеп алсак, Кук Ж,исемнэре исемнэре Иэм аларньщ узара мвнэсэбэтлэре белэн тэнгэл образлар системасы корып, каиарманнарын атап язылган эсэрлэр тарихта тагын да булганмы Иэм алар кайсы гасырда Иэм елларда

тудырылганнар дигэн мэсьэлэне алга куеп эш итэргэ, эзлэнулэргэ бирелергэ кала. Бу шактый куп вакытны Иэм тырышлыкны сорый торган, Иичбер яктан бэялэп бетереп булмаслык хезмэт.

Йолдызларны вйрэну, алар белэн язмышларны бэйлэу, тэкъдирне ачыклау кешелек двньясында борынгы заманнардан яшэп Иэм устерелеп килэ, ныклы нигезле ислам дине тэгълиматларында ул инкарь ителэ. Моньщ сэбэбе зэрдушлэрдэ, ягъни утка табынучыларда Кук Ж,исемнэре торышына карап тэкъдирне билгелэулэренэ, гомумэн дэ иске дэверлэрдэ белер-белмэс килеш тэгъбирнамэ гыйлеме белэн мавыгуньщ бэлалэргэ Иэм ялганга китеруенэ тэнкыйди караштан килэ. Ислам Шэрык двньясы бары тик астрономия гыйлеме тарафыннан ачыкланган хакыйкый хэбэрлэргэ таянуны гына кабул иткэн, анысы да бик шиклэнеп, чикле рэвештэ генэ. Аксак Тимер чорыннан бу мэсьэлэдэ катгый талэплэр кертелэ.

Астрономия гыйлеме йолдызнамэ гыйлеменнэн аерыла. ЙолдызнамэчелэрнеН тэкъдиргэ бэйле хэбэрлэре фаразыйга чыгарыла, язмышньщ Аллаиы тэгалэ кулында булуын, форсатньщ бэндэ ихтыярына бэйле икэнлеген тану гына калдырыла. Бу канун ут, кылыч белэн, улем ж,эзасы кертелеп ныгытыла. XV гасырньщ тэуге елларыннан Аксак Тимер империясенен Иэр почмагында шушы хэл кузэтелэ. Бвтен ислам двньясы аньщ тээсирен татый, хэтта йолдызнамэлэргэ таянучы мэмлуклэрдэ дэ шушы канун квч ала. Бу хэл, асылда, XVIII гасыргача дэвам итэ. Шул чордан гына бераз йомшап, XIX йвздэ йолдызнамэлэр хэтта китап итеп бастырылып чыгарыла башлыйлар.

Э менэ астрономия гыйлеме, аньщ бер тармагы булган йолдызнамэчелек Шэрык ислам двньясында ИЦ югары ноктасына Ж,итэ. Йолдызнамэлэр твзетугэ бигрэк тэ фарсылар Иэм кыпчак-мэмлуклэр ихласлы булалар. Бу мавыыгу тарих китапларына гына тугел, эдэби эсэрлэргэ дэ утеп керэ. Кук Ж,исемнэре исемнэре белэн эдэби каиарманнарын атап, йолдызлар, планеталар мвнэсэбэтлэрен шул каиарманнары язмышына кучереп, моны эдэби система дэрэж,эсенэ Ж,иткереп бвек эдэби эсэр язган шагыйрьлэрнен берсе Гассар Тэризи булган. Ул зур гыйлемнэр иясе. «Мэиру-Мвштэри» дастанын иж,ат итэ. Эсэр 5120 куплет-бэеттэн тора, 1376 нчы елда тэмамланган, хэтта ул вакыйга сэфэр аеньщ 10 нчы квнендэ иртэнге биштэ икэнлеге дэ фэнгэ твгэл мэгълум. Димэк, квне-сэгатенэ кадэр билгеле. Дастан фарсы телендэ.

Гассар Тэбризи 1325 нче елда Тэбриз каласында туа, 1390 нче елда вафат була. Ул фарсы Иэм эзербайж,ан халыкларыньщ шагыйре санала. Астроном Габдессэмиттэ белем алган. Иж,аты эзербайж,ан галимнэре тарафыннан яхшы вйрэнелгэн, эзербайж,ан эдэбияты тарихы Иэм эзербайж,ан шигърияте антологиялэренж, эсэрлэре эзербайж,ан теленэ тэрж,емэ ителеп кертелгэн. Шунысы кызыклы, Шэмсетдин Тэбризинец иж,ат мирасы тулысынча барланган Иэм вйрэнелгэн тугел. Аньщ эдэби эсэрлэрдэ «Шэмсетдин» дигэн имза файдалануы да мэгълум. Андый имзалы рухи ядкэрлэр «Бакырган китабы»нда урын алган. Эмма аларны Шэмсетдин Тэбризи имзасы белэн иж,ат иткэн Ж,элалетдин Румигамы, эллэ Гассар Тэбризигэме нисбэт итэргэ – бу сорауга Ж,авап табылганы юк. Шунысы ачык, икесе дэ фарсы телендэ язганнар. Ж,элалетдин Руминыкын улы Солтан Вэлид тврки телгэ тэрж,емэ итеп, тупланмаларын твзеп калдырган. Шэмсетдин Мвхэммэт Ибне-Эхмэт – Гассар Тэбризинец Уз исеме, Эхмэт улы Шэмсетдин Мвхэммэт. Ул тэзкирэче дэ, ягъни эдэбият тарихына багышланган фэнни хезмэтлэр авторы да. Галим буларак аны «Мэуланэ Шэмсетдин» дип атыйлар. Солтан Говэйси аны уз сараена якынайтырга тели, касыйдэ, газэл, робагыйларын укый. Астроном-йолдызчы, йолдызнамэче, математик буларак та Гассар Тэбризи таныла. Поэтика, эстетика гыйлемнэре белэн бэйле трактатлар да твзи, сузлекче дэ. Арадан ИЦ данлыклы эсэре «Мэнру-Мвштэри» дастаны була. Аньщ эчтэлеге белэн танышканда, «Дастаны-Бабахан» белэн уртак яклары да барлыгын ачыкларбыз. Эмма алар икесе ике тврле дастан.

«Мэнру-Мвштэри» дастанында сурэтлэнелгэнчэ, Истэхр шэнэренен падишаны Шапур niah икэн. Аньщ да, вэзиренец дэ балалары юк. Ходайдан бала бируен телилэр.

Берквнне болар ауга чыгалар. Урдадан, ягъни озатып йвруче гаскэрдэн, аерылып китэлэр. Тау башына килеп чыгалар. Монда гомерен ялгызлыкта уздырган габиткэ туры килэлэр. Кулын убэлэр. Э ул аларга бер телем икмэкне икегэ булеп бирэ дэ, вйлэрендэ хатыннары белэн бергэ утырып ашарга куша. ВэзирнеН кызы туа, mah Шапурньщ – улы. Кызына вэзир «Мвштэри» (Юпитер) исеме бирэ. ПадишаИ улын «Мэир» (Кояш) дип атый. Шунысы кызыклы, Кылыч Сайядидэ Звирэ -Тан йолдызы, куккэ кутэрелгэндэ Кояшны каршы алучы, Э Гассар Тэбризидэ кыз – Мвштэри, Кояш баеганда куренуче, Кояшны озатып калучы йолдыз.

Бу балаларньщ усуе-тэрбиялэнуе шагыйрьлэрнен икесенен дэ эсэрлэрендэ дэ бертврле: алар бергэ усэлэр, ук ук мвгаллимнен мэктэбенэ йвреп укыйлар, куптврле гыйлемнэр узлэштерэлэр, узара гашыйк булалар. Эмма Гасср Тэбризи эсэрендэ шушында ук МэИерне Н квндэше вакыйгаларга катнашып китэ. Шаиньщ Наж,ибы да улы Бэирамны алар белэн бергэ укуга биргэн икэн. Эмма ул тэкъдир кебек квтмэгэндэ узгэручэн, золым иясе, дунгыз кебек Ж,иргэ баккан, твлке кебек хэйлэкэр булган. Аньщ кузе Мвштэригэ твшэ. Бэирам – Марс ул, тэкъдир йолдызы. Кайвакытта кичлэрен, Кояш ингэндэ, ул куренэ. Аньщ алсу-кызыл твстэ булуы Марс икэнлеген белдерэ. Димэк, «Дастаны-Бабахан»дагы Карагарэп тэ Марс планетасыньщ твркичэ аталышы икэн.

Шаиньщ Шапур аталуы да эизмиятле. Ул «шэб» Иэм «руй» сузлэреннэн ясалган, «Тенге кук йвзе» мэгънэсенэ ия. Димэк, Бабаханыбыз да шул ук мэгънэгэ ия булып чыга, ягъни «Тенге кук йвзе ханы». Мишэрлэрдэ эти кешене «эзи» дип эйту бар. Баба ул -«ата» дигэн суз. Шушыны гына белгэндэ дэ, куклэрнен твркилэр кузаллавында ата йорты буларак кузаллануына, ышануларында шулай белдерелугэ шик калмаска тиеш.

«Мэнру-Мвштэри»дэ Бэирам кызны узенэ кияугэ алырга алдан ук уй корып йври башлый. Моньщ вчен ана ин тэудэ Мэир белэн кызныщ араларын бозарга кирэк була. Мвгаллименэ, эгэр дэ maһ Мвштэри белэн Мэир арасындагы мвнэсэбэтлэрне белэ калса, яхшыга булмасын эйтэ. Мвгаллим аларныщ хэллэрен шайка узе барып свйлэргэ мэж,бур хэлгэ твшэ. Вэзиренэ maһ шунда ук Мвштэрине дэреслэреннэн тыярга куша. Эмма вэзир уз кызына ышана. Шулай да дэреслэренэ барудан тыярга мэж,бур була. Шуньщ нэтиж,эсендэ яшьлэр аерылу утыннан квя башлыйлар. МвштэринеН дус кызы Бэдр (Тулган Ай) исемле икэн. Ул ана кунел тынычлыгы бирэ. Ул арада МвштэринеН этисе вафат була.

Мвштэри белэн Мэир хат алыша башлыйлар. Хатларны араларында йвртуче Бэдр икэн. Эмма Бэирам бу серне белеп ала, бер хатны кулына твшереп, шайка китерэ.

IНаһ, Ж,элладны чакыртып, МвштэринеН башын чаптырмакчы. Аньщ бу вакытта яНа вэзире икэн -Бэизат. ЯшьлэрнеН бер-берсенэ бэйле икэнлеклэрен шайка искэртэ. Мвштэрине хвкемдар илдэн кудырта, э

Мэирне чылбырга утырта, тоткын итэ. Бу инде Кояшнещ тотылуы, бэхетнец йорттан куылуы дигэн суз. Чвнки Мвштэри — бэхетле язмыш символы, Кояш — чэчэк ату, гаделлек билгесе.

Мвштэри белэн илдэн Бэдр дэ чыга. Димэк, илнен бэрэкэте, тынычлыгы китэ. Чвнки Тулган Ай — муллык, тынычлык символы. Тулган Ай киек-Ж,анварга, кош-кортка, адэменэ-Ж,ененэ ишле гаилэ, матур балалар бирэ. Аньщ китуе « илнен болардан мэхрум калуы дигэн суз.

Юлда Мвштэри шактый куп газапланулар кичерэ, зарларын, кунел дэртлэрен Кояшка карап свйли. Бара торгач, юлбасарларга тап булалар. Ярый да аларньщ башлыгы кызларга мииербанлык курсэтэ. Ул аларны азат итэ. Кызлар уз юллары белэн китэлэр. Йври торгач, аяклары кабарып чыга.

Бэизат вэзир исэ МиИрне шайка тоткынлыктан азат итуен сорый. Ул ризалыгын бирэ.

МэИрнеН Ж,эунэр исемле хезмэтчесе бар икэн. Аны ул ияртеп алып китэ. МвштэринеН венэ баралар. Кунеле зарларын егет Мвштэри йолдызына свйли. Эсэд исемле дусты белэн килешенеп, Мвштэрине эзлэп юлга чыгалар. Эсэд йолдызлыгы батырлык, тугрылык, встенлек, хэтта шаилык символы да ул. Шулай итеп, МиИр илдэн Мэртэбэне алып китэ. Шаи Шапур Иэр тарафка улын эзлэтеп илчелэрен Ж,ибэрергэ мэж,бур була.

Бэдр белэн Мвштэри бер шэнэргэ Ж,итэлэр. Анда дуслары Мэирапны очраталар. Алга таба бергэ китэлэр. Шулай итеп Бэхет, Бэрэкэт-Муллык Иэм Иман-Тугырылык бергэ кушылалар. Максатка шулай гына ирешергэ мвмкин.

Мвштэри артыннан Бэирам да эзлэп чыккан икэн. Ничек инде ансыз, Кара Тэкъдирсез? Нэрсэ-нэрсэ, эмма явызлык квтмэгэндэ уз гамэлен башкаручан. Кызларны эзлэп таба, аларны тотып, суга батырырга эмер бирэ. Эмма ничек Бэхет, Бэрэкэт-Муллык, Иман-Тугырылык гарык булсын, ди? Кызлар, такталарга-агачларга тотынып, судан йвзеп чыгып, исэн калалар.

Мвштэри Иэм кызларньщ котылган урыны Дэбэнд каласы янында икэн. Ул аньщ шанын таный. Дусла-шалар. Дэрбэнд шаны Мвштэри олы хврмэтлэрен курсэтэ. Шуннан соЦ Мвштэри Кыпчак даласына китэ. Эмма монда да кызлар урманнарда-кырларда адашып йвреп, зур бэлалэргэ очрыйлар. Ахырда тавык кетэклегендэ качып яталар.

Мэир исэ олы дицгездэ йври, Эсэд белэн бергэ куптврле бэлалэргэ дучар булалар. Бэхетлэренэ, аларны сэудэгэр квймэсе ала. Монда Шэрэф исемле сэудэгэр белэн дуслык коралар. Алга таба юллары Харэзмгэ китерэ. Шулай итеп кыз белэн егет Хазар дицгезенец икесе ике ягында калалар.

Мэирне Шэрэф, сагышыннан айнытыр вчен, элбэттэ, аугa алып чыга. Шунда Харэзм шаны Кэйваньщ (Сатурнньщ) кызын свйли. Егет аны Мвштэри икэн дип уйлый.

Гассар Тэбризи дастанны ике сызыктан алып бара. Аньщ берсе — каиарманнарыньщ язмышы, икенчесе -йолдызнамэ хэбэрлэре. Тышкы эчтэлеге белэн ул шактый тирэн, хикмэтле Иэм маж,аралы мэхэббэт дастаны. Шагыйрь бу яктан да эсэрен шактый кицзйтэ, эмма йолдызлар фалы темасы дастанны Иаман да тыгыз итеп, тарткатмый Ж,ыеп тота. 1НуЦа да Гассар Тэбризи кутэргэн Иэр яНа тема дастанньщ органик влешен тэшкил итэ башлый. Эбул-Касыйм Фирдэусидэн (934-1025) килгэн кип масштаблы сюжет кору фарсы эдэбияты вчен яналык булмый, аны-сы. Эмма Гассар Тэбризи кебек йолдызнамэ гыйлеме мэгънэлэренэ мэхэббэт маж,аралары сакыйгаларын кору — бусы инде шагыйрьнен зур ачышы саналырга тиеш. Чвнки бугенге квндэ дэ мондый серле гыйлемле шушы рэвешле мэгънэлэр акыллы Иэм талантлы итеп твзу урнэклэре Кылыч СайядинеН «Дастаны-Бабахан»ыннан башка бутэн очрамый, фэнгэ элегэ билгеле тугел. Хэтта Сэйф Сараиньщ «Свиэйл вэ Гвлдерсен»е дэ, твп каиарманы итеп Свиэйл (Канопус йолдызы, Арго Квймэсе йолдызлыгыньщ ИЦ якты йолдызы, затлылык Иэм гузэллек символы) алынса да, шулай ук ул Кук Ж,исемнэре белэн бэйле мэгънэлэр белэн тулы булса да, болар кебек ук катлаулы Иэм купкырлы итеп эшлэнелмэгэн. Аньщ схематик эшлэнеше авторыньщ ашыгуына, тизрэк язып калдырырга тырышуына бэйле икэнлеге сиземлэнэ. Сэйф Сараи гуяки кулэмле дастан язарга Ж,ыенган Ж,иреннэн, аньщ эчтэлеген кыскача гына свйлэп бируогэ алына.

Харэзмдэ Мэирне халык, чибэрлеген куреп, кадер-хврмэт итэ башлый. Э хэллэ Нэуруз бэйрэмен хэтерлэтмилэрме соЦ? Шэрэф исэ аньщ турында Кэйва шайка свйли. Мэирне тэхет каршына чакырталар. Э тэхет Кояшсыз тора алмый шул! Галимнэр мэж,лесендэ дэ, шакмат уенында да, квйчелэр каршында да, каиарманлыкта та Мэиргэ тицнзр табылмый. Кояш шул ул! Э Кэйва шаиньщ кызы НаИид (Яшьлек) ана гашыйк булып влгерэ.

Шаи белэн Мэир аугa чыгалар. Егет пэлэнк-тигрны аулый, утерэ. Шул вакыйгадан соЦ Мэирне шаи уз сараена ала.

НаИиднеН мэхэббэте хакында егеткэ кызньщ дайэ-хезмэтчесе свйли. Егет ашыкмаска, бераз сабыр

итэргэ киЦэш бирэ.

Сэмэркaнд шaиы Гaрaхaн (Кaрaхaн, бусы дa Мaрс) узенэ кияугэ НaИидны соpaтып илчелэрен Ж,ибэрэ. Эммa шaи Кэйвaн ул тэкъдимне кире кaгa. Гaрaхaн гaскэрен кутэрэ. Мэир, шaи Кэйвaн белэн бергэ, яудa сугышкa китэ, орышлaрдa зур бaтырлыклaр курсэтэ. Хaрэзмгэ кaйткaч, Кэйвaн aнa aтaп мэж,лес кордырa. Авторнысц мондa икенче Мaрены китереп кертуе кызыклы. Бусы дa явызлык символы твеен aлa. Куктэн Мaрс югaлып торгaндa, aны Гaрaхaн (шулaй ук Мaрс, эммa aнысц кaрa тэкъдир биручесе) aлыштырa дигэн кaрaшнысц Гaззaр Тэбризи зaмaннaрындa ук булуы эизмиятле. Автор шушы кaрaш нигезендэ эш итэ. Кaиaрмaннaрын кaрa тэкъдирдэн, ягъни Нэлaкэттэн, квpэшеп котылулaрын aчык язa.

Аерылу утындa гaзaплaнгaн Мвштэригэ Мэир хaкындa хэбэр ирешэ. Ул Мэирaп Иэм Бэдр белэн Хaрэзмгэ килэ. Бэирaмны дa юлы мондa китерэ. Мвштэри белэн Бэдрне тоткыннaры итугэ ирешэ. Мэирaп бу хaктa Мэиргэ белдеру Ж,aен тaбa.

МэИрнеН кешелэре Бэирaмны кулгa aлaлaр. Мвштэри белэн Мэир кaвышa. Э Бэирaм кaйгысыннaн шaшынa Иэм юлэрлэнэ.

Мэир уз иленэ кaйтыргa итэ, Мвштэри белэн

НaИидне дэ узе белэн aлa. Шaи бу хэлгэ куaнa, тэхетен улынa тaпшырa. Шулaй итеп илгэ кaбaт Кояш хуж,a булa, aнысц белэн бергэ Бэхет Иэм Яшьлек тaнтaнa итэ бaшлый.

Эзербaйж,aн гaлимнэре эсэрнен Низaми Гaнж,эви трaдициялэрендэ, эдэби яктaн югaры кимэлдэ язылуын белдерэлэр, «гыйльме-неж,ум» (йолдызнaмэ) белэн бэйле булуын aссызыклыйлaр, плaнетaлaрнысц йолдызлaргa якынaюы Ж,иргэ нинди бэлaлэр китеруен тaсвирлaгaн эсэр, дилэр. Бу хaктa бэхэс итунен урынсыз икэнлеге белэн килешергэ кaлa.

Иж,тимaгый-сэяси мотивлaры ягыннaн Кaрaгaндa, Гaссaр Тэбризинец «Мэнру-Мвштэри» дaстaны гaделлекне яклaп, тирaн хвкемдaрлaргa кaршы юнэлдереп язылгaн, хaлыкнысц кунел хислэренэ aвaздaш твс aлгaн. Эсэрдэге мэгънэлэрдэ тэкъдир хвкеме встен чыгaрылa, хэттa кaрa язмыш, явызлык aлып килуче Бэирaм, Гaрaхaн — Ж,ицелэлэр, яшьлэрнен бэхетенэ кaршы твшкэн шaи тa, якыннaры дa илнен кояшын, бэхетен сундеручелэр булып кузaллaнaлaр. Язмыш итеп бирелгэн тигез мэхэббэтне инкaрь иту, aнa кaршы чыгу — тэкъдиргэ кaршы бaру булaрaк aнлaтылa. Э Кылыч СaйядинеН «Дaстaны-Бaбaхaн»нындa мэхэббэтне инкaрь иту, гaшыйклaрны утеру — илне юк иту, бэхетсез Иэм килэчэксез кaлдыру булaрaк сурэтлэнелэ. Бу яктaн «Дaстaны-Бaбaхaн» эсэре «МэНру-Мвштэри»дэн дэ узып киткэн Иэм тaгын дa тирэнрэк эчтэлекле мэгънэлэргэ ия.

XIII гaсырдa, язылу дaтaсы 1211 нче елгa туры килергэ тиешлеге фэндэ aчыклaнгaн, фaрсы телендэге «Бэхтияр-нaмэ» хaлык ромaнындa дa Звирэ мэхэббэт кaиaрмaны булaрaк телгэ aлынa, чибэрлектэ aнысц белэн ярышу мвмкин тугел икэнлеге белдерелэ. Бу фaкт хaлык aрaсындa ЗвИрэнеН ТaИиргa тугыры мэхэббэте турындa ривaятьнен электэн телдэ-телгэ йвруен рaслaргa мвмкинлек бирэ твсле. Звирэ хaкындa телгэ aлынгaн эсэрлэр тaгын дa бaр. Алaрдaн чыгып, ТaИир-ЗвИрэ вaкыйгaлaры электэн тaрaлыш aлгaн дигэн фикерне aлгa свререг Иэм дэлиллэргэ мвмкинлек бирэ сымaн. Эммa мондый кузaллaуны aлгa серу хaтa булыр иде. Чвнки ул ривaятьлэрдэ Звирэ ТaИирдaн бaшкa, ялгызы гынa телгэ aлынa. Бу бу исэ бвтенлэй бaшкa ривaятьнен куздэ тотылуын aнлaргшa ярдэм итэ. Гaрэп мифологиясе буенчa, гaж,эеп чибэр кыз булгaн икэн, aнысц исеме Звирэ икэн. Ьэм менэ aнa Ьaрут белэн Мaрут исемле фэрештэлэр гaшыйк булaлaр. Звирэгэ aлaр Аллaиы тэгaлэнен кодрэтле исемнэрен чишэлэр. Кыз шул исемнэрне эйтэ Иэм шул сэбэпле куккэ aшa. Мондa aнa улемсезлек бирелэ, ул Звирэ (Венерa) йолдызы икэн. Шуннa бирле Кук Ж,исемнэренеН квйче-музыкaнты, aлaрнысц Ж,ырлaрынa квйлэр иж,aт итеп уйнaучы икэн. «Дaстaны-Бaбaхaн»дaгы ТaИир-ЗвИрэ вaкыйгaлaрынa бу ЗвИрэнеН бвтенлэй кaтнaшы юк, димэк.

Эсэрендэ Кылыч Сaйяди Звирэне бер генэ тaпкыр дa йолдызлaрнысц квчсезе булaрaк искэртми, телгэ aлмый, Ьaрут-Мaрут турындa дa суз кузгaтмый. Бу исэ, aнысц ул ривaятьтэн хэбэрдaрлыгы бэлки булмaгaндыр, дигэн фикергэ этэрэ. Югыйсэ «Ьaрут-Мaрут кыйссaсы» Нaсретдин Рaбгузыйнысц 1310 нчы елдa язылгaн, Алтын Урдa эдэби ядкэрлэре исемлегенэ кертелгэн, хaлык aрaсындa популяр булгaн «Кыссaсел-Энбия» («Пэйгaмбэрлэр турындa кыйссaлaр») китaбындa урын aлгaн. Анысц гaрэп телендэге вaриaнтлaры дa очрaмый кaлмaгaндыр?

Кылыч Сaйяди уз кaиaрмaннaрын куккэ aштырмый, aлaрдaн йолдызлaр ясaмый. Менэ шунa дa «Ьaрут-Мaрут кыссaсы» aнысц фикер aрсенaлынa керми. Анысц мaксaты — кешелэрнен узaрa мвнэсэбэтлэрен aчу. Монысц вчен ул йолдызнaмэ мaнтыйгынa нигезлэнэ, вaкыйгaлaрны aнысц нигезендэ aчa. Йолдызнaмэ курсэтмэлэре aнa кaИaрмaннaрыныН холыклaрын Иэм хислэрен aчaр вчен хезмэт иткэн. Ул йолдызчы-aстролог булмaгaн, шунлыктaн дaстaн вaкыйгaлaрын Гaссaр Тэбризи кебек куертa aлмaгaн, моны кирэк тэ сaнaмaгaн. Гaшыклaрнысц улеме Тaтaр иленен тaркaлуынa, бетуенэ китерэ. Монысц белэн ул йортка-илгэ яшэве вчен мэхэббэтнен нигез икэнлеген aчык итеп тaсвирлaрдa рaслaугa ирешэ.

3

Тaтaр эдэбиятынa бaгышлaнгaн хезмэтлэрдэ, Кылыч Сaйяди белэн бэйле суз кузгaтылгaндa, aнысц «Дaстaны-Бaбaхaн» эсэренен кульъязмa кучермэлэре aрaсындa Петербургнысц Квнчыгышны вйрэну институтындa сaклaнучы Бибигaмбэр твзегэн вaриaнтынa игътибaрны юнэлтэлэр, aнысц 1818 нче елдa кучерлгэн булуын искэртэлэр. Шул ук институттa сaклaнучы икенче кульъязмa нвсхэгэ дэ туктaлып, дaстaн тэмaмлaгaч, aхырындa мондый язмa бaрлыгын, aссызыклыйлaр: «Фи вaкти эл-гaсри тaрихыл-ЬиЖ,рэти 1414». Бу дaтa гaрэптэн тaтaр теленэ болaй тэрж,емэ ителэ: «Ьиж,ри елисэп тaрихы белэн вaкыты1414 нче ел» дип. Мондaгы 1414 нче елны хэзерге ел исэбенэ кучергэндэ 1993-1994 нче еллaр килеп чыгуы дa искэртелэ. Бу исэ электэн гaлимнэрне тэмaм aптырaштa кaлдырa килде. Аны тврлечэ ичэплэп кaрaгaннaн сон, aхырдa Милaди ел

исэбелэн курсэтелгэн булырга тиеш дигэн нэтиж,эгэ киленде. Эмма мона ышанып Ж,итеп тэ булмый иде. Чвнки датаньщ Ьиж,ри ел исэбендэ икэнлеге кулъязмада твгэл курсэтелгэн шул.

Галим М.ЭхмэтЖ,ановныН Казанда 2015 нче елда басылып чыккан «Эйтер сузлэрем шушыдыр» дип аталган мэкалэлэр Ж,ыентыгы китабында бербер артлы, 33 нче Иэм 34 нче тэртип саннары белэн «Бабахан дастаны»на бэйле ике мэкалэсе бирелгэн. Аларньщ икесе астында да «Мэгърифэт» газетасыньщ 2011 нче елдагы 30 нчы сентябрь санында бастырылулары курсэтелгэн. Текстлардан анлашылган, аньщ берсен автор узе язган, икенчесен газетада редакциясендэ твзэткэннэр, журналистик мэкалэ ясаганнар. Аларньщ икесендэ дэ бер ук тврле мэгълумат китерелэ. «Бибигамбэр Йосыф кызы 1800 еллар чамасында Куян авылында туган, 1817 елда Шэрифулла исемле авылдашына кияугэ чыккан. 1818 елда Мотыйгулла исемле улы туган. Бибигамбэр буш вакытында дастаннар кучереп мавыккан» дип, 98 Иэм 99 нчы битлэрдэ кат-кат хэбэрлэр бирэ галим, бу авылньщ Мари республикасы Бэрэнге твбэгендэ булуын да курсэтэ. Эиэмиятле мэгълуматлар болар. Димэк, «Дастаны-Бабахан» берничек тэ 1993-1994 нче елларда иж,ат ителэ алмаган, чвнки аньщ кулъязма нвсхэлэреннэн берсен твзегэн Бибигамбэр Йосыф кызы чыннан да 1818 нче елда ул эшне башкарган, ул чыннан да Куян авылында яшэгэн икэн.

Тарихлардан тагын да шулар мэгълум, XVII йвз ахыры — XVIII йвзлэр дэвамында, хэер, аннан соЦ да, татар укымышлылары КаИирэнеН Эл-Эзиэр университетында уку-укыту эшенэ тартыла торган булганнар. XVIII йвздэ татарда кулъязма кучермэлэрнец куплэп барлыкка килэ башлавы, аларньщ гарэпчэ Иэм фарсыча гына тугел, бэлки тврки-татар телендэ булулары, КаИирдэ сакланып калган кулъязма китапларньщ кучереп илгэ алып кайтулары Иэм Ж,ибэрулэре аркасында икэнлеге инде ачык билгеле. Ул шэкертлэр, мвгаллимнэр, КаИирэдэ яшэп тэ, уз халкыбызньщ ацлы-белемле буларын кайгыртканнар. Бу эшлэре чыннан да олы мактауга Иэм чиксез сокланугa лаеклы. Моны шуньщ вчен искэртергэ кирэк таптык, ул халкыбыз арасында ни вчен борынгырак чорларда кучерелгэн китапларньщ булмавы сэбэплэрен кузалларга ярдэм итэ. Хикмэт кэгазьнец чыдамсыз булуы, ике Й9з ел эчендэ таралып твшуенэ генэ бэйле тугел, азлыгыннан гына да тугел, бэлки татарларньщ ацда-белемдэ моннан ике йвз еллар элек шактый активлашып, укымышлылар катламыньщ артыуыннан Иэм аралашу чиклэренец кицэк>еннэн дэ икэн.

«Дастаны-Бабахан»да курсэтелгэн Ьиж,ри дата белэн 1414 нче елга кайтсак, аньщ да серен ачыкларга вакыт Ж,иткэндер? Бу датаньщ хикмэте шунда, ул криптограмма-могаммэ хикмэтлэренэ бэйле. Шэрыкта шагыйрьлэр Ьэм галимнэр даталарны могаммэ белэн бируне хуп кургэннэр. Мэмлуклэр канцеляриесе криптограммалар хэбэрлэр алышуны принцибы иткэн. Бу аларньщ тирэ-курше тврки халыклардан сер яшерергэ мэж,бур булуларына бэйле икэн.

Могаммэ юлы белэн даталарны курсэту татар кулъязма китапларында да шактый очрый. Мондый культура бездэ XIX йвз ахырынача дэвам иткэн. Могаммэлэрне, ягъни криптограмма тэртибендэ даталарны курсэтунен махсус кагыйдэлэре бар, шулар нигезендэ алар Ж,ицел чишелэлэр. Эмма аларньщ принципларыньщ Иэмиэсе хакында да элегэ кадэр серлэр ачылып бетмэгэн. Шундый могаммэлэр бар, аларны чишу вчен шактый кип мэгълуматлар талэп ителэ. Моньщ вчен хэтта галимнэргэ дэ махсус эзерлек кирэк була. Хэтта ул гына да Ж,итми. Криптограмма-могаммэнеЦ ачкычын табу катлаулы эшкэ эйлэнеп китэ. МоЦа кадэр ачыкланган криптоанализ методлары да ярдэм итмэскэ мвмкин. «Дастаны-Бабахан»ньщ язылу датасы итеп курсэтелгэн 1414 нче ел белэн дэ шулай килеп чыккан. Гыйльми эзлэнулэр Иичбер нэтиж,элэр бирмэгэч, 1414 нче елны 1717 дип кабул итэргэ тэкъдимнэр дэ булган, 1616 нчы елны да анарда кургэннэр. Датаньщ Ьиж,ри ел исэбендэ икэнлеге курсэтелу дэ исэпкэ алынмый башлаган. Аннары, «Дастаны-Бабахан»да Мэж,лисинец «Сэйфелмвлек дастаны» каиарманнары телгэ алына. Димэк, дилэр, галимнэр, ТаИир-ЗвИрэ вакыйгаларына багышланган ул эсэр Бэдигыльж,амал-Сэйфелмвлек хакындагы дастаннан алдарак языла алмый. Э «Сэйфелмвлек дастаны»н фэндэ XV йвз ахыры — XVI гасыр башында язылган буларак кабул ителгэн, чвнки ул эсэр XVI йвздэ Бабур ханньщ кулына кергэн, ул аны укырга яраткан. Бу факт дастанньщ шул чорга кадэр ук язылган булуын раслар вчен генэ хезмэт итэ, югыйсэ.

«Дастаны-Бабахан» кулъязмасында кхурсэтелгэн датаны криптонализ юлы белэн чишкэндэ, мэсьэлэ чишелэ дэ китэ. 1414 нче датасына ачкыч буларак «гаер» сузе хезмэт итэ. Ул «иртэ» дигэнгэ дэ Иэм «минус» дигэн мэгънэгэ дэ ия икэн. Аньщ янында «тарихыл-ЬиЖ,рэти» тезмэсе дэ бар. Э ул Ниж,рэт тарихыньщ твгэл 622 нче елда булганлыгы фэнгэ яхшы мэгълум. Шушылардан чыгып, криптограмманы чишэр вчен 1414 санынн 622не алырга (минусларга) кирэк. Аннан 792 саны кала. Димэк, эсэрнен язылу датасы криптограммада 792 дип курсэтелгэн. Эмма ул да Ьиж,ри ел исэбе белэн. Аны бугенге квндэ кулланылучы Милади ел исэбенэ кучереэк. 1390 нчы ел булып чыга. Аньщ да сентябрь ае. 12 нче сентябрьдэ 1390 нчы елда, мэсэлэн, «Гайдел-Фитр» бэйрэме квне булган. Юл унаеннан искэртсэк, Искэндэрия шэнэрендэ мэмлуклэр сарае канцеляриесендэ эшлэуче шагыйрь Сэйф Сараи фарсы шагыйре СэгъдинеН «Гвлестан» эсэрен тэрж,емэ иту эшен тэмамлаган, э данлыклы «Свиэйл вэ Гвлдерсен»ен 1394 нче елда иж,ат иткэн.

Бу чорда Мисырда Иэм Суриядэ Мэмлуклэр империяее чэчэк ата. Ул империяне барлыкка килуендэ Идел-Урал, Кырым-Кавказ, Себер-Урта Азия твркилэре катнашкан. Кыпчак телле ил. Аларда асыл ватаннары белэн элемтэдэ яшэу гадэте квчле икэн. Мэмлуклэргэ килеп кушылган гврж,и, эрмэн Иэм башка кавемнэр дэ ул гадэтне уз иткэннэр. Анда 1382-1399 нчы елларда Бэркук эз-ЗаИир, чиркэслэрдэн, хвкемдарлы итэ. 1375 неч елда мж,млуклэр Ефрат буйларындагы Квньяк Эрмэнстанны да яулыйлар. Урта Ефрат буйлары тулысынча алар кулына кучэ.

1370 нче елда хвкемдарлыкны Урта Азиядэ уз кулына алган Аксак Тимер, 1388 нче елда яу белэн килеп, Алтын Урданьщ Харэзм влкэсен басып ала, башкаласы Ургэнечкэ керэ. Аньщ аннан татарларны кууы, каланы Ж,ир белэн тигезлэп, всткнэ арпа чэчэргэ эмер бируе хакында хэбэрлэр тарала. Чынлыкта алай булмый, элбэттэ. Бэлки халыкларда татарларга карата мвнэсэбэт шушы кадэр тискэре булгандыр? Аксак Тимерне олылау, ана соклану хислэре дэ илдэн-илгэ Ж,эелгэн икэн дип тэ эйтеп булмый. Сэйфф Сараи аны «Свиэйл вэ Гвлдерсен» эсэрендэ мэрхэмэтеез Иэм кансыз тиран буларак бэяли, баскынчы, гаделлекне юк итуче хвкемдар итеп тасвирлый. Халыкларда Аксак Тимергэ мвнэсэбэт тискэре генэ дэ, хэтта унай гына да булмаган, билгеле. Ул 1391 нче елда Себер, Урал аша узып, Идел буенача яу белэн йври, Туктамыш ханньщ квчлэрен ИделнеН уН ягындагы Кодырчак елгасы буенда тармар итэ. Э 1392 нче елда Каспий буйларын яулап килеп, 1393 нче елда Тэбризне Иэм Багдатны буйсындыра, 1394 нче елда Кавказга утеп керэ. Ана кадэр 1385 нче елда Туктамыш хан 9 твмэн (90 менле) гаскэр белэн килеп, Дэрбэндне утеп, Тэбризне яулаган. Бу яклар Алтын Урда милке иеэплэнгэн.

Тукатамыш хан 1394 нче елда кабат яу кутэрэ, мэмлуклэр солтаны Бэркук эз-ЗаИир белэн солых твзеп, Аксак Тимергэ каршы сугышырга килешэ, уз хвкемдарлыгын Кавказда ныгыта. Ьэм менэ 1395 нче елньщ 15 нче апрелендэ Алтын Урда явы Терек елгасы буенда Аксак Тимер белэн йбзгэ-йбз орыша. Туктамыш хан Ж,ицелэ, гаскэре тармар ителэ. Аксак Тимер явы Алтын Урда Ж,ирлэренэ уза, Мэскэу кенэзлеге чиклэренэ кадэр килеп Ж,итэ. Кавказ арты иллэренен хвкемдары итеп 1392 нче елда улы Миран тайны утырта, э 1393 нче елда Миран niah, 27 яшендэ, Кавказ, Иран, Ирак белэн идарэ итэ башлый. Аньщ заманында хуруфи суфиларны эзэрлеклэулэр квч ала.

Аксак Тимер узен, Чьщгыз хан кебек ук, Аллаиы тэгалэнен ихтыярын утэуче буларак белдергэн Иэм кузаллаган тиран. Шунлыктан диндэ Иэртврле бидгать гамэллэрне, тайпылуларны свйми, явыньщ гамэллэрен дин гакэре эше буларак аклау сэясэтен тота. Ул узенец тираниясен, шулай итеп, гаделлек итеп анлый. 1390 нчы елда Гассар Тэбризи вафат була. Аньщ йолдызнамэ мэгънэлэренэ корылган «Мэнру-Мвштэри» дастанына квн бетэ.

Ул да тугел, 1405 нче елда Диж,лэ (Тигр) Иэм Ефрат буйларында яшэуче тврксэманнарньщ (туркоманнарньщ) кара-куйлы (кара-коюнлу) угыз кабилэлэре берлэшмэслэре активлашалар. Аларньщ кара-куйлылар аталуларыньщ сэбэбе байракларында кара куй тамгасы булудан килэ.Дини карашларда шыга мэзнэбендэ торалар. Ул кара-куйлылар берлэшмэсенэ бохарлы, сайядлы, караманлы, алпавыт, дуиарлы, Ж,иНирле, хаж,илы, агачэри кабилэлэре керэлэр. Ж,итэкчелэре буларак бохарлы Иэм сайядлы кабилэлэрен таныйлар. Бохарлы кабилэсе узе Ивэ нэселеннэн саный. Ефрат Иэм Диж,лэ елгаларыньщ югары агымы тугайларына Чьщгыз хан яулары талап узганнан соЦ кученеп килгэннэр. Чыгышлары белэн Урда Азиядэн саналалар. Алар янэшэсендэ, Ирак Иэм Квньяк Эрмэнстанда Ж,алаир монголларыннан Эхмэт солтан идарэ итэ. Аксак ТимернеН нэселе тврксилэшкэн барлас монголларыннан санала. Монголларньщ Ж,алаир кабилэсе дэ тврксилэшкэн булганнар, себер татарлары арасында да аларньщ вэкиллэре яшэгэн.

1382 нче елда кара-куйлылар хвкемдары Кара-Мвхэммэт Тормуш (Тормыш, 1380-1389 нчы елларда идарэ итэ) Ж,алаирга буйсынмавын игълан итэ, Тэбриз каласында яу квчлэрен туплый башлый. Шушы рэвешле уз дэулэтен нигезле. Илендэ идарэ эшлэрен татарлардагыча оештыра. Кара-Мвхэммэтнец тэхет утыртуында Алтын Урдадан Туктамыш ханньщ сэясэте роле зур булганлыгы анлашылып тора. Туктамышньщ Тэбризгэ 1895 нче елда 90 менлек гаскэр белэн килуе дэ шушы сэясэтнен дэвамы булмаганмы?

1395 нче елда кара-куйлылар тэхетенэ Кара Йосыф хан буларак кутэрелэ. Тиздэ, Аксак Тимер улугэ, аньщ улы Миран шайка каршы сугыш ача, уз ягына Иран Ьэм Эрманстан солтаны Эхмэтне аударуга ирешэ. 1408 нче елда Сэрдруд янындагы орышта Миран mah явын тармар итэ. Шуньщ нэтиж,эсе буларак, Ж,алаирлар дэулэте торгызыла. Эмма алга таба Кара-Йосыф аларны танырга телэми башлый. 1410 нчы елда Шэнби-Газан янында Эхмэт солтанньщ явын тармар итэ, солтан да шушы яуда Иэлак була. Шулай Кара-куйлылар дэулэте 1410 нчы елдан танылу ала. Башкала итеп алар Тэбрик тэизрен сайлылар. Кара-Йосыфтан соЦ аньщ улы >К,ahaH-niah (1426-2467) хвкемдарлык итэ. Татар кулъязма китапларында «Хакыйкый» имзасы белэн язылган шигъри эсэрлэр очрый. Алар шушы шушы Ж,аиан шаиныкы инде.

Кара-куйлыларга электэн ак-куйлылар (ак-коюнлу) дошманлык иткэннэр. Боларньщ исэ тамгалары «ак куй» икэн, диндэ, татарлар кебек ук, свнни мэзнэбендэ торганнар. Кара-куйлылар белэн бер нэселдэн булсалар да, бер атаньщ ике улы исэплэнелеп, узара мвлкэт Иэм бэхетлэрен булешэ алмыйча, шул ук Ефран Иэм Диж,лэ буйлары тугайларында кучмэ тормыш белэн гомер кичергэннэр. Аларньщ тарихлары Баяндур ханнан башлана. Ул уз нэселен Угыз ханга нисбэтли. Алтын Урда ханнарыньщ да кулларыннан твшмэгэн данлыклы «Угыз-намэ китабы» аларныкы санала. Ак-куйлылар да тврксман (туркоман) кавеме буларак билгеле. Кайбер галимнэр бу ике халыкны да тврекмэннэр итеп кузаллыйлар.

Ак-куйлылар да бу Ж,ирлэргэ Урта Азиядэн Чьщгыз хан яулары тарафыннан куылып китерелгэннэр, монда сыену табып, яшэп калганнар. Кара дицгезнец твньяк яры буйларында яшэгэн вак Трапезунд империясе белэн даими орышып, алардан квтулек Ж,ирлэр дэгъвалап, шул ук вакытта хатынлыкка кызларын алып китеп гаилэ кору гадэтлэрен ташламыйча, ахырда, 1352 нче елда узара килешенеп, ил чиклэрен тынычлыкта калдырырга вэгъдэлэр биреп солых килешенуе твзилэр. Бу вакытта ак-куйлыларньщ хвкемдары Фэхретдин Гутлы (Котлы) икэн. Ул Трапезунд патшасы Алексей Эченченец сенлесен кияугэ ала. МоЦа кадэр дэ ак-куйлыларньщ хвкемдарлары Византия императорлары кызларын дэгъвалап, аларга ейлэнэ торган булганнар.

Фэхретдин Гутлыны 1389 нчы елда улы Эхмэт алыштыра, аннан соЦ улы Кара Госман солтанлык итэ башлый. Аксак Тимер яуларына кушылып китулэре дэ яхшы мэгълум. Бу гамэллэре аларга форсат ача. 1402 нче елда Аксак Тимер шушы ак-куйлыларга Тигр елгасы буйларындагы тугайларны Иэм Диярбэкр каласын булэк итэ. Шулай алар тираннььщ свекле кавеменэ эверелэлэр, Миран шаи та ак-куйлыларны кысраклауга юл куймый.

1435 нче елда кара-куйлыларга каршы яу кутэреп, Квньяк Эрмэнстанны басып алалар. Шул сэбэпле Ефрат буйларында Мэмлуклэр империясе куршесенэ эйлэнэлэр. Эмма 1452 нче елда ак-куйлыларны Ж,аНан шаи Хакыйкый аларнььщ яуларын тармар итугэ ирешэ. Бу вакытта ак-куйлылар солтаны Ж,иНангир икэн. Солых килешуе твзелэ. Ак-куйлылар кара куйлыларга буйсынырга тиеш булалар. Эмма Ж,иНангир солтаннььщ абыйсы Озын Хэсэн бу солых шартларын танырга телэми, дау кубарып, ак-куйлылар явын кутэрэ Иэм уз халкын ирекле ясый. 1467 нче елда орышта Ж,аиан шаиньщ квчлэре тармар ителэ. Озын Хэсэн эшне ахырынача Ж,иткерэ Иэм кара-куйлылар дэулэтен тэмам юк итугэ ирешэ.

Ак-куйлылар дэулэтенэ Эзербайж,ан, Иран Эзербайж,аны, Эрмэнстан, Твньяк Курдистан, Ирак, Хуж,истан, Фэрс Иэм Керман влкэлэре керэ. Алгатаба кара-куйлылар ак-куйлылар тарафыннан тэмам диярлек йотылып бетэлэр. Шулай да, ак-куйлылар свнни мэзнэбендэ булуларына карамастан, шыга мэзнэбенэ карата начар мвнэсэбэт курсэтмилэр. Озак тормый, ак-куйлылар дэулэте 1500 нче елларга таркала башлый. Аларны Госманлы Твркия Иэм Сэфэвилэр Ираны узлэренэ буйсындыру Ж,аен карый башлыйлар.

Эмма болар берсе дэ «Дастаны-Бабахан»дагы Татар иле, Татар ханлыгы тугел. ТаИирньЩ сандыкта Багдатка агып килуен, анда аны МаНымньЩ кызлары коткаруны искэ алсак, эдэби эсэрдэ, нинди генэ уйдырма булмасын, хронотоп Иэм географик шартлылык сакланырга тиешлеген инкарь итмэсэк, ул Татар илен дэ Диж,лэ буйларыннан эзлэргэ тиеш булабыз. Чвнки Багдат шэнэре Диж,лэ яры буйларына урнашкан. Дврес, ТаИирны сандыгында кош кутэреп китэ, аны оясына алып кайта. 1ПуЦа нигезлэнеп, сандык бер елгадан икенчегэ кучерелгэн дип анлауга эсэр мвмкинлек бирэ. Димэк, ул Татар иле башка бер олы елга буенда булып, анысын да Диж,лэ тирэсеннэн эзлэргэ тиеш булабыз. Э ул Фурат (Ефрат) та, Араке та, Терек тэ, башка елга да була ала, эмма аны, Кавказ таулары артында ук, хэтта олы кошларга да очып утэргэ шактый ерак булганнары 9чен, Идел яки Дон буларак кузаллау мвмкин тугел. Шушы мактыйк нигезендэ Татар илен, Татар каласын Диж,лэгэ якын урыннардан эзлэргэ кала.

Тарихтан шуларны белэбез, 1357 нче елда Тэбриз тэизрен Алтын Урда ханы Ж,анибэк яу белэн килеп басып ала. Монда улы Бирдекбэкне солтан итеп кутэрэ, хвкемдарлыкны ана тапшыра. 1385 нче елда, аннан соЦ 1394 нче елда Алтын Урда ханы Туктамыш яу белэн монда килэ. Уз билэмэлэре буларак таныганлыгы сэбэпле, ул монда иркен йври. Бу фактлар Диж,лэ буйларында, Кавказ аръягында Алтын Урданьщ Ж,ирле ханы да булмый калмагандыр дигэн уйга этэрэ. Кызганыч, мэсьэлэ тарихчылар тарафыннан бвтенлэй чишелмэгэн. Сораулар — куп, Ж,аваплар гына табылмый. П1уца да Татар илен яки Татар каласын барлау юлы гына кала. Бэлки шушылай эсэрнен мэгънэлэре ачыграк анлашыла башлар? Татарны тэртэр Иэм тартар дип белдеру очраклары да бар. Ул исемдэге твбэк яки кала ул якларда булмаганмы?

Бар икэн анысы да. Мэсэлэн, Баку шэНэреннэн 332 километрда, Карабах тигезлегендэ Тэртэр каласы буген дэ яши. Дврес, 1949 нчы елда аны Мирбэшир дип узгэртеп атаганнар, э 1991 нче елда тарихи исемен кабат кайтарганнар. Анда эзербайж,аннар яши, шыга мэзнэбен тоталар.

Тагын да эзлэсэк, Твньяк ОсетиянеЦ Киров районында «Югары Ж,улат шэиэрчеге» дип аталган урта гасырлар каласы калдыклары бар. Аньщ Идел буендагы Болгар каласы хэрабэлэреннэн Мэчет манарасына берникадэр тартым морынгы мэчет манарасы да булган. Галимнэр аны Баку каласындагы борынгы мэсет манараларына охшаш, дилэр, Болгар манарасы белэн уртаклыгы юк дип, катгый фикер чыгаручы хезмэтлэрне дэ укырга мвмкин. Фото-сурэтлэренэ Караганда, аньщ куренеше Болгар манарасы шактый охшаш, югыйсэ.

Ул манара эле 1981 нче елга кадэр исэн торган. Рус елъязмаларында аны Дедяков (Тетяков) каласы буларак та телгэ алганнар, анда кайчандыр ясса кавеме яшэгэн, дилэр.

Бу каланьщ уз исеме Татартуп булган, ягъни Татар-тубэ (Татартополь) икэн. Ул бэлки Татар тавы дигэн исемнэндер, дияргэ дэ була. Эмма Татартуп дигэн атама «Татар каласы» дигэн исемнэн. Димэк, «Дастаны-Бабахан»дагы «Татар шэнэре» шушы икэнлеген дэгъва кыла алабыз.

Бу Татартуп каласы балкар халкында изге урын булып саналган. Аны осетин, кабарди Иэм башка халыклар да изгелэштергэннэр. Кала X гасырда ук корылган, Терек елгасыньщ уН як ярында урнашкан. Аньщ аша кэрван юлы узган. Татартуп «Кавказга капка» саналган.

1238-1239 нчы елларда аны монгол яулары Ж,имереп узалар. Эмма озакламый кала кабат торгызыла, Кавказньщ узэклэреннэн берсенэ эверелэ. XIV гасырда аны Югары Жулат исеме белэн дэ атый башлыйлар. Ул Алтын Урданьщ твп калаларыннан берсенэ эверелэ. Анардан чыгып, кэрван юлы Тубэн Жулатка таба китэ, э аннан — Маж,ар каласына. Маж,ар каласыннан чыккан кэрван хан шэнэре Сарайга килэ. Татартуп буларак Югары Ж,улатны Кавказ халыклары атап йврткэн. Аньщ балкар каласы булуында шик юк. Татартупны «Татар каласы», «Татар станы» дип белгэннэр ачык билгеле.

Татартуп каласында бер Ж,эмигъ мэчет, бер кече мэчет, вч тврле христиан чиркэве булган. Узбзк хан заманнарында, X1Уйвз башларында ул тагын да зурая Иэм ныгытыла. Монда ишле Иэм яхшы коралланган татар гаскэре торган. Шэнэргэ тврле яклардан сэудэ кэрваннары килгэн, Алтын Урдага белэн сэудэ юлы капкасы шушыннан узганлыгында шик юк. Сэяхэтче-галимнэр дэ бу калага тукталганнар. Хэтта XVII

йвз тврек сэяхэтчесе Эулия Чэлэби дэ анда булган, 800 борынгы бинасы барлыгын язып калдырган.

Татартупнщ исэн торган мэчет манарасы биеклеге 21 метр иеэплэнелгэн. Нигезе таштан Иэм кирпечтэ корылып, узе кирпечтэн кутэртелгэн. Эшлэнеше белэн дэ Баку манарасы кебек, дилэр. Ул манара янында 23 метр озынлыгында, 11,5 метр кицлектэ мэчет бинасы торган. XVIII гасырда да исэн булуы билгеле. Эмма инде тубэсе Ж,имереп твшкэн, диварлары гына калганлыгын язганнар. Терек елгасы суы кереп, яларын ишэ килеп, иске мэчетне дэ аударган.

1829 нчы елда монда А.С.Пушкин килэ. Манарага менэ, мэзин мэйданына чыга. «Арзрумга сэяхэт» язмасында бу хакта искэ ала. Чумадан улучелэрнец мецнэрчэ каберлеклэре встендэ юкэ Иэм чинар агачлары усуен, уНда якка таба Кавказ тауларыныщ карлы башларын ямь биреп торуларын, алда урманлы калкулыклар булуын, кала диварларын кукен бэян итэ.

Манараны торгызырга телэп, 1981 нче елда реставраторлар аны саксызлыклары аркасында аударалар. Каш ясыйм дип куз чыгару була бу.

Риваятьлэргэ курэ, иске заманнарда Хуж,а-Бирде хан яшэгэн. Ул Ж,анибикэ ханныщ улы Бирдебэк солтан булмадымы икэн дигэн урынлы сорау туа. Шул заманнарда каланы Татартуп, ягъни «Татар шэнэре» («Татарныкы») дигэн исем белэн атап йвртэ башлаганнар икэн. Ана кадэр Ж,улат булган. «Ж,улат» атамасы кабарды теленнэн, ул «хэер калдыру урыны» дигэн мэгънэ ия, дилэр. Ж,анибэк хан килеп, аны Татартуп, ягъни «Татарныкы» иткэн.

Балкарлар Татартуп манарасында кешелэрне сузлэренец тугыры булуына ант иттерэ торган булганнар. Алар, бисмилла эйтеп, Татартуп Иэм Пэнж,э-Хэсэн исемле ике бертуган исеме белэн антларын белдерэлэр икэн.

Нугайлар шушы Татар каласында Атын Урданыщ Борга ханы Ж,ирлэнгэн «Борга каш» тврбэсе булуны свйлилэр. Борга ханны Борак каган, Бораган исемнэре белэн дэ атыйлар. Мамай хан заманнарында ул Кырымнан кученеп килгэн. «Идегэй дастаны»ньщ нугайлар вариантында Татартупньщ ханы Бэрки хан буларак курсэтелэ. Туктамышны Аксак ТимернеН Ж,ицуе вакыйгалары ачык тасвирлана. 1665 нче елда килгэн Эулия Чэлэби кабер ташларындагы язуларны укыган, аларньщ тврки телдэ булуын искэрткэн. Ташларда тврле риваятьлэр язылган, ди. Эмма соЦгырак чор рус галимнэре ул ташларны нугайларга нисбэт итэлэр.

Шушы тарихчалардан ацлашылганча, «Дастаны-Бабахан»да тасвирланган Татар иле, Татар каласы шушы Терек елгасы буендагы Татартупка Ж,ицел нисбэт ителэ ала. ТаИир-ЗвИрэ хэллэре анда барган вакыйгалардан алынып, халык риваятенэ кучеп, Кылыч Сайядидэ гыйбрэтле мэгънэлэр твсенэ кергэн тугелме? Ьэрхэлдэ безгэ, Татартуптан гайре, башка бер урында Татар иле, Татар шэиэре булганлыгы мэгълум тугел.

Кылыч СайядинеН узенэ килгэндэ, ул Диж,лэ Иэм Фурат (Тигр-Ефрат) буйларында кучмэ тормыш белэн яшэгэн тврксман кабилэлэреннэн берсе сайяд кабилэсеннэн була ала. Менэ шуна курэ дэ, ана бэйле рэвештэ узенэ «Сайяди» нисби исемен алганлыгы мантыкка ярашлы тугелме?

Бу фикер «Дастаны-Бабахан»ньщ язылу датасы 1390 нчы ела белэн каршылыкка килми, бэлки аньщ дврес дата булуына ышанычны тагын да ныгыта гына. Татар иле, Татар шэнэре, Татар ханы, татарлар — болар барысы да чынбарлыктан булып, ТаИир-ЗвИрэ хэллэренен дэ татарларга бэйле туганлыгы белэн килешергэ тиешбез. Андагы вакыйгалар урта гасырлар татар тормышыннан алынган дип тэ ассызыклый алабыз. МоЦа ышанычны ныгыту 9чен дэлиллэрнен башкаларын да табарга була. Мэсэлэн, хан катында торган дэрэж,э иялэреннэн ясавыллар эсэрдэ телгэ алына. Ясавыллар — татарларга монголлардан кучкэн твшенчэ, татарларга бэйле тарихи чыганакларда (Мэсэлэн, шулардан берсе — «Тэварихы гвзидэн -нсрат-намэ» («Дан китабыннан сайланма хэбэрлэр»), Себер ханлыгына бэйле 1505 нче елда твзелгэн эсэр) хан катында ясавыллар булганлыгын бэян итэ. Алар ил идарэсендэ катнашкан хэрби башлыклар исэплэнелгэнен искэртергэ генэ кала. Кылыч Сайяди ясавыллар хакында махсус телгэ ала, ханлыкньщ чыннан да татарныкы булуын ул шушы юл белэн укучыга белдерэ. Эсэрдэ андый урыннар бер ясавылларга гына карамый.

Эгэр дэ авторньщ узен эле Кылыч, эле Сэйф исемнэре белэн белдеруенэ кайтсак, Кылыч аньщ уз исеме булып, анардан тэхэллус ясар 9чен ул Сэйф Сайяди имзасын да файдалана. Моньщ белэн шагыйрь дастанга салынган образлар системасына укучыны алып керэ, мэгънэсен Орион Сэйфе буларак та кабул итулэргэ вметлэнэ. Моны махсус, хэтта дини Иэм сэяси максатларда да шулай эшли дип анларга кирэк.

Тарихлар дэвамында ТаННир-ЗвИрэнеН мэхэббэте темасында халыкларда экиятлэр Иэм риваятьлэр свйлэнелу дэвам итэ. Эмма аларньщ берсе дэ Кылыч Сайядидэге кебек мэгънэлэргэ Иэм эчтэлеккэ корылмаган. Тврекмэн шагыйре Мулланэпс (1810-1862) халык риваятьлэре нигезендэ «ТаИир-ЗвИрэ» дастанын яза, соЦрак, 1876 нчы елда, Э.Уразаев-Кормашиньщ «ТаИир-ЗвИрэ кыссасы» басылып чыга. 1945 нче елда узбэк кинорежиссеры Нэби Ганиев, киносценаристлары Сабир Абдулла Иэм Алексей Спешнев «ТаИир Иэм Звирэ» нэфис фильмын Узбэк киностудиясендэ твшерэлэр. Мэхэббэт темасын иЖ,тимагый-героик мэгънэлэр белэн ачуга ирешеп, двньякулэм танып алалар.